

К-14038

ISSN 0453-8048

П327883

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 498

Харків 2000

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

ХАРКІСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 498

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

започаткована у 1967 р.

Харків 2000

УДК 612.821 (082)

ББК 94.3: 88

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних розробок проблем фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнитивної сфери, деякі питання педагогічної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

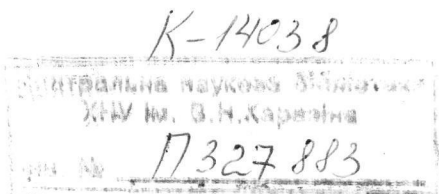
В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, медицинской психологии, особенности отклоняющегося поведения.

Редакційна колегія: д-р психол. наук, проф. О.Ф.Іванова (відп. ред.),
д-р психол. наук, проф., чл-кор. АПН України Ю.Л.Трофімов
д-р психол. наук, проф. О.К.Дусавицький,
д-р психол. наук, проф. О.С.Кочарян,
д-р психол. наук, проф. Л.Ф.Шестопалова,
д-р психол. наук, проф. Б.П.Гульман,
канд. психол. наук О.М.Лактіонов,
С.Г.Яновська (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 61077, Харків, пл.Свободи, 4, Харківський національний університет, кафедра психології,
тел. 45-71-53.

Друкується за рішенням Вченої Ради Харківського національного університету.
Протокол № 8 від 24 листопада 2000р.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 4063

© Харківський національний
університет, 2000р.

Содержание

<i>Бандурка І.В.</i> Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця	7
<i>Битенский В.С., Горячев П.И., Кривоногова О.В.</i> Особенности личности и межличностных отношений женщин, злоупотребляющих наркотическими средствами	9
<i>Бондар С.І.</i> Когнітивний стиль як індивідуальна стратегія переробки інформації особистістю	13
<i>Віденєєв І.О.</i> Про деякі соціально-психологічні аспекти злочинності	17
<i>Власов П.К.</i> Ценности работы	19
<i>Гавалешко О.М.</i> Прояв емоційного компоненту образу "Я" в процесі спілкування	21
<i>Гарькавец С.А.</i> О некоторых особенностях влияния социальной аномии на ценностные ориентации личности (на примере подростков и юношей)	24
<i>Говоруха О.Ф.</i> Исследование основных типов отношения к болезни у больных невротическими расстройствами	27
<i>Діомідова Н.Ю.</i> Умови правової соціалізації особистості	31
<i>Євдокімова О.О.</i> Психологічні особливості іншомовної текстової діяльності	33
<i>Журов М.С.</i> Обоснование метода «субъективного» шкалирования и анализ ошибок в его использовании	36
<i>Заблудовська Ю.В.</i> Саморегуляція особистості: теоретичні і методичні аспекти досліджень	40

<i>Завацкая Н.Е.</i> Патопластическая роль ведущих личностных тенденций при употреблении опиума	43
<i>Заика Е.В.</i> Определение количества букв в словах как способ развития внутреннего плана действий школьников	47
<i>Землянська О.В.</i> Сутність правової соціалізації особистості	51
<i>Кириленко Т.С.</i> Переживання та творчість в аспекті самотворення особистості	55
<i>Кисель С.Г.</i> Память как детерминирующий фактор антиципационных процессов.	58
<i>Корнев М.Н., Щербатюк Б.А.</i> До проблеми соціального самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність	60
<i>Корольов Д.К.</i> Самооцінка як чинник емоційно-оціночного ставлення до життя	63
<i>Коцарь А.В.</i> Формы невротической зависимости супругов	66
<i>Кочарян А.С., Коцарь А.В.</i> Синдромы невротической любви	68
<i>Кочарян А.С., Терещенко Н.Н.</i> Полоролевая идентичность у женщин: генезис и структура	73
<i>Криводедов В.В., Жерноклёв К.В.</i> Использование метода «субъективного» шкалирования в процессе воспитания	77
<i>Крупський О.П.</i> До питання про зв'язок ефективності мнемічних процесів людини з агресивністю як складовою характеристикою особистості	78
<i>Лисенко І.П.</i> Модель підвищення мотивації до лікування у хворих на наркоманію та алкоголізм	80
<i>Логвинова Н.Ю.</i> Исследование психофизиологического состояния, актуальных проблем, тревог и компенсаций безработных	83
<i>Логвинова Н.Ю.</i> Исследование ценностно-смысловой сферы безработных	86
<i>Лотоцкая М.Ю., Заика Е.В.</i> О взаимосвязи нарушений предметного и аффективного компонентов эмоций при шизофрении	91

Москаленко В.В. Особливості функціонування елітних угруповань в Україні.	94
Музичко Л.В., Ковальова У.В. Використання образу дерева з метою проєктивного обстеження особистості .	96
Паранянц Т.П. Разработка критериев оценки отношений «преступник-среда-жертва»	101
Пундев В.В. Вопросы психологии взаимодействия учащегося и технических средств обучения иностранным языкам	105
Садковой В.П. Психофизиологическая характеристика труда пожарных	109
Самойлова А.Г. Становлення професійного рівня свідомості як результат навчання у ВУЗі .	112
Санникова О.П. Психологический портрет кризисной личности	115
Семёнкина И.А. Коммуникационный тренинг как метод психологической коррекции супружеской дезадаптации	121
Сергеева Т.В. Екзистенціальна модель навчання	124
Соколова И.М. Роль социально-психологических детерминант и особенности их взаимодействия в процессе адаптации студентов	127
Сорокіна О.А. Способи подолання стресових ситуацій хворими на епілепсію	130
Сторчак О.Г. Влияние личностных смыслов на процесс обучения на сознательном уровне	133
Сузікова О.Г. Актуальні питання функціонування короткочасної пам'яті при роботі з комп'ютером	137
Суходольский Г.В. Метапсихология как новый подход к пониманию научной психологии	140
Тімченко О.В. Стислий огляд сучасних концепцій добору в ризиконебезпечні професії	143
Устименко Т.А. Культура, освіта та самосвідомість особистості	146
Хаирова С.И. Сравнительное исследование стратегии адаптивного поведения и ее динамики в различных возрастных группах молодежи	147

<i>Шевченко Н.Ф.</i> Аксіологічний аспект підготовки психологів у вищих навчальних закладах .	151
<i>Шевчук М.В.</i> Фактори виникнення трансформації в системі ціннісних орієнтацій молоді та проблема її соціалізації	156
<i>Шейнгольц В.П.</i> К вопросу о роли межличностного поведения преподавателя в учебной деятельности	160
<i>Шестопалова Л.Ф., Суслова С.В.</i> Особенности социально-психологической адаптации больных вегето-сосудистой дистонией молодого возраста	164
<i>Шестопалова О.П.</i> Використання інформаційної моделі в комп'ютерній діагностичній методиці "Утворення штучних понять"	167
<i>Шмалей С.В.</i> Психологические предпосылки построения образовательной парадигмы ...	170
<i>В.В.Гречко</i> Формирование мотивов и механизмов сексуальных убийств	174
<i>SUMMARY</i>	180

І.В.Бандурка

Індивідуально-типологічні особливості пам'яті як мнемічні професійні здібності фахівця

В статье рассматриваются индивидуально-типологические особенности памяти специалиста-юриста. Система мнемических процессов выступает базовой функциональной системой профессиональной деятельности. С помощью ряда показателей проводится оценка эффективности памяти специалиста-юриста.

Системні дослідження в галузі психології особистості доводять, що загальні закономірності пам'яті завжди реалізуються як певні індивідуально-типологічні особливості суб'єкту цілеспрямованої діяльності.

Об'єктом наших досліджень є професійна діяльність фахівців правоохоронної діяльності, зокрема курсантів Університету внутрішніх справ, що спеціалізуються за спеціальностями юриспруденція і економічна безпека.

Система мнемічних процесів виступає як базова функціональна система професійної діяльності і тому якість підготовки фахівців суттєво залежить від використання комплексу об'єктивних і суб'єктивних умов ефективності пам'яті.

До суб'єктивних продуктивності професійної діяльності співробітників правоохоронної системи слід віднести такі професійно-важливі якості пам'яті, як:

- обсяг пам'яті, що визначається кількістю образної і знакової інформації, яка зберігається в довгочасній пам'яті фахівця, яку можна розглядати як банк даних і основу концептуальної моделі діяльності особистості;
- зміст пам'яті, який визначається конкретно кількістю інформації – знань і навичок, мотивації і цілеспрямованості дій фахівця;
- пропускну здібність пам'яті, яка визначається продуктивністю переробки сприйнятої інформації і вирішенні професійних задач в одиницю часу;
- міцність пам'яті, що визначає здібність до тривалого зберігання засвоєної професійної інформації;
- динамічність пам'яті, яка означає здібність до своєчасної переробки інформації в швидко змінюваних умовах професійної діяльності, наприклад, в дискусійних взаємодіях юристів з суб'єктом судового процесу;
- перешкодостійкість пам'яті – її здібність до безпомилкової переробки і відтворення інформації в умовах дії різного роду перешкод (перенавантаження, емоційне збудження, тощо);

- готовність пам'яті – її здібність до своєчасного використання релевантної інформації в процесі вирішення професійних задач;
- наявність метапам'яті верхнього соціально опосередкованого рівня мнемічної активності фахівця, що означає оптимальний обсяг теоретичних знань і широку орієнтацію в фаховій галузі науки і практики.

Наведені характеристики пам'яті створюють індивідуально-типологічні особливості, які водночас слід розглядати професійні здібності особистості фахівця. Тому теоретично і практично важливими є дослідження і розробка методів діагностики індивідуальних якостей мнемічної діяльності фахівців, які здійснюють вирішення різного типу професійних задач.

Специфіка професійної пам'яті юристів полягає в переробці великих обсягів вербальної інформації, яка одержується ними в процесі обробки документації, засвоєння змісту текстів, співбесід, навичок слідчої діяльності та ін. У довгочасній пам'яті (ДП) юристів повинна бути сформована чітка система професійних знань – уявлень і понять, ціннісних орієнтирів професійних дій, цілей, етичних норм і принципів, тактичних і стратегічних програм діяльності, тобто повинна бути сформована еталонна система – концептуальна модель, яка забезпечує ефективність роботи фахівця. Професійна еталонна система довгочасної пам'яті динамічна – вона змінюється, розширюється, поповнюється новою інформацією в процесі професійного навчання і фахової діяльності. Ця динамічність зумовлюється постійною взаємодією довгочасної пам'яті з пам'яттю оперативною. Оперативна короткочасна пам'ять (ОКП) зберігає інформацію на протязі декількох хвилин, на протязі яких вона здійснює внесення нових сигналів в обсяг (ДП), сигналів про результати діяльності, а також вивід інформації для її використання при вирішенні професійних задач.

В діяльності юриста використовується також третій рівень пам'яті – миттєвої зорової, яка служить для швидкого відбору релевантної інформації з сприйнятих повідомлень на підставі еталонів ДП.

Взаємодія трьох рівнів мнемічної системи забезпечує повний цикл переробки інформації і керування професійною пам'яттю.

Ефективність пам'яті фахівця – це її здібність до засвоєння, зберігання і використання інформації у відповідності з потрібною якістю вирішення професійних задач, а саме: повнотою, точністю, своєчасністю. Ефективність пам'яті фахівця-юриста може бути оцінена за допомогою слідуєчих показників:

- зміст пам'яті, що віддзеркалює конкретний характер основних знань, еталонів, правил перекодування, мотиваційних установ, ці-

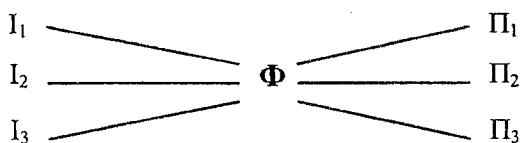
льових програм, які зберігаються у довго-часній пам'яті фахівця;

- **обсяг**, який визначається кількістю образів об'єктів, що зберігаються в ДП і ОКП фахівця;
- **пропускна здібність пам'яті**, яка визначається кількістю інформації, яка сприймається і відтворюється фахівцем у певну одиницю часу;
- **міцність пам'яті**, яка характеризується певним часом зберігання засвоєної фахівцем інформації;
- **перешкодостійкість** – здібність пам'яті фахівця до безпомилкової переробки інформації в умовах дії різного роду перешкод;
- **динамічність пам'яті** – здібність до швидкої переробки інформації, перебудови дій в умовах, що змінюються, до оперативного відтворення, до фахової переадаптації;
- **готовність пам'яті**, яка забезпечує здібність спеціаліста до своєчасного використання релевантної інформації в заданому обсязі і відповідно до характеру вирішуваних професійних задач.

Ефективність пам'яті фахівця-юриста зумовлюється двома рядами факторів. По-перше, це зовнішні, об'єктивні фактори, такі як: обсяг, логічна структурованість інформації, швидкість її подачі, наявність або відсутність перешкод та ін. По-друге, це суб'єктивні фактори, що зводяться до індивідуальних якостей особистості фахівця, таких як: тип нервової системи; перевага відповідного типу запам'ятовування (зорового, слухового тощо); характеру мотивації, рівня тривожності; засобів текстової інформації і т. ін.

Відповідно спрямованості на вивчення об'єктивних чи суб'єктивних якостей пам'яті ми повинні будувати дослідження за функціональним або диференційним методом.

Застосовуючи функціональний підхід, ми підходимо до вивчення пам'яті фахівця за схемою:

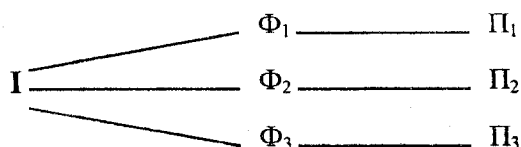

де I_1, I_2, I_3 – зміни в поданні інформації;

Φ – особистість фахівця;

P_1, P_2, P_3 – зміни ефективності пам'яті.

Диференційний підхід здійснюється за схемою:

де I – подання інформації;

Φ_1, Φ_2, Φ_3 – фахівці;

P_1, P_2, P_3 – зміни показників ефективності пам'яті.

Вивчення індивідуально-типологічних якостей пам'яті повинно переважно йти за диференційною схемою, але обов'язково урахувати об'єктивні детермінанти ефективності пам'яті, бо вона (E_p) завжди є функцією взаємодії двох рядів факторів: якостями зовнішньої інформації (I) і якостями особистості фахівця (O):

$$E_p = f(I \leftrightarrow O).$$

Нами вивчалось співвідношення типів пам'яті в діяльності юристів (образної і вербальної; зорової і слухової); впливу динамічних особливостей типу ВНД; засобів семантичної переробки інформації в оперативній та довго-часній пам'яті; професійної мотивації.

Одержані нами результати показали, що:

- ведучу роль у розвитку професійної пам'яті юристів відіграє переробка і засвоєння текстової інформації;
- з типів пам'яті, що визначаються співвідношеннями аналізаторів, у юристів переважає зорова оперативна пам'ять;
- за показниками з співвідношення образної і вербально-логічної пам'яті у юристів переважає змішаний тип, тобто виявляється досить високий рівень обох видів пам'яті;
- показники динамічних якостей нервової системи не показують значущих співвідношень з ефективністю пам'яті юристів;
- значущим фактором ефективності професійної пам'яті виступає особистісна тривожність фахівців;
- професійна мотивація є суттєвою детермінантою розвитку пам'яті фахівця;
- сформованість засобів семантичної переробки текстової інформації значно впливає на ефективність професійної пам'яті;
- продуктивна роль мнемічних процесів у становленні фахової компетентності дозволяє характеризувати пам'ять як найважливішу професійну здібність фахівця-юриста.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів різного профілю потребує формування широкого обсягу загальноосвітніх і професійних знань, а також певних навичок саморегуляції пам'яті, які повинні бути суттєвою частиною змісту індивідуального досвіду особистості фахівця.

Надійшла до редакції 06.11.2000 г.

**В.С.Битенский, П.И.Горячев,
О.В.Кривоногова**

Особенности личности и межличностных отношений женщин, злоупотребляющих наркотическими средствами

У статті приведені результати експериментально-психологічного дослідження, що було проведено серед жінок, хворих на наркоманію. Дослідники звертають увагу на особливості характеру, психічних процесів та специфіку взаємовідносин. У статті наведені порівняльні характеристики груп жінок з наркотичною залежністю та здорових.

Одной из наиболее значимых современных социальных проблем является проблема употребления психоактивных веществ. Из данных литературы известно, что в основном начало приема наркотических средств приходится на 13-16 лет [6, 13, 15, 17], т.е. на подростковый возраст, когда формируются важные психические структуры, складывается характер, формируются мировоззренческие убеждения и установки. Таким образом очевидна необходимость своевременного выявления злоупотребляющих наркотиками и оказания им квалифицированной помощи. Неверным является мнение, что наркомания – заболевание, характерное для мужчин. Современные данные свидетельствуют о том, что все больший процент среди больных наркоманией составляют женщины [7, 18, 22, 23]. Существенную роль в формировании наркоманий у женщин играют преморбидные личностные особенности [1, 5, 7, 10, 11, 12, 18-21]. Из литературных источников известны ведущие мотивы и факторы, способствующие первому знакомству с наркотиками и токсическими веществами [13-24]: 1) желание удовлетворить любопытство; 2) стремление испытать чувство принадлежности к определенной группе; 3) давление группы; 4) попытка выразить свою независимость, а иногда враждебное отношение к окружающим; 5) стремление достичь подъема настроения (гедонистический мотив); 6) потребность добиться полного покоя и расслабления; 7) попытка уйти от чего-то гнетущего (антистрессовый мотив). Все эти мотивы являются составной частью психологических реакций, свойственных подростковому возрасту.

Первому знакомству с наркотиками способствует и ряд неспецифических факторов, наибольшую долю которых составляют девиации личности [11-12]. Второе место по значимости занимают особенности социальной ориентации [18]. Это – отсутствие устойчивых, социально ориентированных интересов, анти-социальные поступки, эпизодическое или сис-

тематическое употребление алкоголя, детальная осведомленность об эйфоризирующем действии наркотических средств. Далее по значимости идут факторы, отражающие отношение к работе: пассивное, стремление уклониться от работы и учебы [11-12]. Важную роль в формировании потребности в приеме наркотика играют особенности воспитания в семье: воспитание в неполной семье [5-7, 17-22]. Посредственные отношения в семье, воспитание у родственников или в детском доме, гипопротекция. Гиперпротекция также может явиться предпосылкой начала приема наркотических веществ, т.к. условия воспитания по типу гиперпротекции препятствуют выработке у подростков чувства долга и ответственности. Важным фактором являются особенности влияния неформальной референтной для подростка группы [24].

Недостаточная изученность личностных изменений, присходящих у женщин, систематически употребляющих наркотические вещества, и все возрастающая значимость проблемы злоупотребления наркотическими средствами указывает на актуальность исследования в данной области.

Предметом нашего экспериментально-психологического исследования стали 2 группы женщин в возрасте 18-34 года. В первую вошли 110 женщин больных наркоманией, вторую группу (контрольную) составили 100 женщин без признаков наркомании.

Исследование проводилось с точки зрения мультифакторального подхода к анализу наркоманий, т.е. учитывались особенности семейного окружения женщин-наркоманок, уровень образования, трудовая занятость, наличие патологических личностных особенностей.

В результате исследования выяснилось, что 74 (67,3%) женщин. Страдающих наркоманиями, произошли из так называемых «проблемных семей» (неполные, конфликтные, асоциальные). 34 (30,9%) женщин имели отягощенную наследственность по алкоголизму и другим психическим заболеваниям.

Образовательный уровень обследованных был достаточно высоким. Наибольший процент (40,0%) составили лица, получившие среднее образование. Вместе с тем, более 2/3 обследованных (65,5%) на момент обследования не работали, у остальных, имеющих работу, имело место профессиональное снижение. Трудовая занятость относилась, преимущественно к сферам торговли, промышленности, транспорта, строительства. У всех работающих отмечалась тенденция к нарушениям дисциплины.

Брачные отношения испытуемых не отличались стабильностью. Лишь небольшая часть (19,1%) на момент исследования состояла в

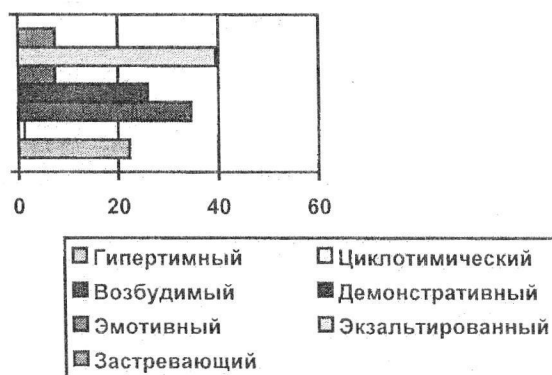
браке. Ведущей формой взаимоотношений среди обследованных было не оформленное по закону сожителство (89,1%). Обращает на себя внимание тот факт, что среди сожителей испытуемых женщин практически во всех случаях встречались мужчины, употребляющие наркотические вещества, которые играли основную роль в приобщении обследованных к употреблению психотропных средств.

Экспериментально-психологическое исследование, проведенное среди женщин, страдающих наркоманиями, показало наличие существенных изменений со стороны познавательных процессов и аффективно-личностной сферы по сравнению с контрольной группой женщин без признаков наркомании. При выполнении комплекса традиционных психологических методик (классификация понятий, исключение предметов, "пиктограмма"), а также стандартизованного теста изучения памяти (тест зрительной ретенции Бентона) выявлены изменения, свойственные "органическому патопсихологическому симптомокомплексу" [3]. Снижение продуктивности зрительного запоминания в тесте Бентона сочеталось с "органическим" характером допущения ошибок (полный или частичный пропуск малых фигур, повторение (дубликация) малых фигур, дубликация основной фигуры, поворот фигур на рисунке на 90°) и соответствующими изменениями линии (дрожание, несовпадение, дублирование). Сходные нарушения линии отмечались и при исследовании методикой "пиктограмма" [16]. Признаки "органического" патопсихологического симптомокомплекса обнаружены у 58 (52,7%) женщин, больных наркоманией, в то время как у женщин контрольной группы он встречался достоверно реже – у 39 (39,0%) ($p < 0,05$). Наблюдалось отсутствие способности планировать свою деятельность в ситуации обследования, часто у испытуемых возникали открытые поведенческие проявления эмоциональной возбудимости либо демонстративности. Среди пиктограмм встречались индивидуально-значимые образы, отражающие "делинквентный опыт", наркотизм, негативное отношение к экспериментатору. Рисунки с наркоманическими сюжетами встречались как на понятия с отрицательной, так и на понятия с положительной эмоциональной окраской. Выбор образа на абстрактные понятия вызывал трудности у испытуемых; иногда после долгого обдумывания обследуемые отказывались рисовать. Большинство рисунков носили конкретный характер, были плохо дифференцированы, с невозможностью установить конкретное содержание. Число атрибутивных и метафорических образов было резко снижено, в структуре конкретных образов преобладали

фотографические, часто фрагментированные, выявлена выраженная стереотипия в подборе образов. В целом наблюдалось резкое снижение продуктивности запоминания, иногда испытуемые не воспроизводили даже те понятия, для изображения которых были выбраны адекватные образы. Выполнение заданий методики "Классификация" выявило снижение уровня процессов обобщения и отвлечения. В ходе обследования выявлена повышенная истощаемость. Все вышеперечисленное указывает на наличие "органического" патопсихологического симптомокомплекса у женщин, страдающих наркоманиями.

Характерологические особенности женщин. Злоупотребляющих наркотическими веществами, исследовались по личностной методике Леонгарда-Шмишека [3]. В результате были выделены наиболее часто встречающиеся типы акцентуации, характерные для обследованных женщин.

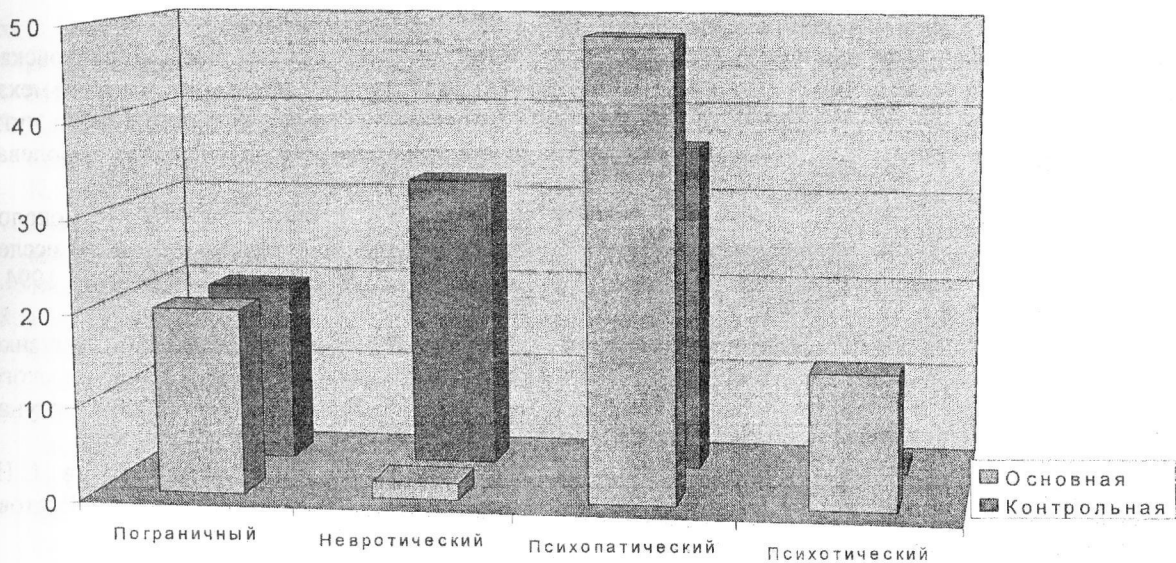
Таблица 1.

Наиболее часто встречающимися типами акцентуации в выборке женщин, страдающих наркоманиями, оказались экзальтированный ($39,5 \pm 5,4\%$), возбудимый ($34,6 \pm 5,3\%$) и демонстративный ($25,9 \pm 4,9\%$) типы акцентуации. Несколько реже встречался гипертимный тип акцентуации ($22,2 \pm 4,6\%$). Редко наблюдались эмотивный ($7,4 \pm 2,9\%$), циклотимический ($1,2 \pm 0,9\%$) и застревающий ($7,4 \pm 2,9\%$) типы. Остальные типы акцентуации, педантичный, дистимический и тревожный, практически не встречались в исследуемой выборке.

Личностные особенности женщин-наркоманок исследовались также с помощью опросника ММРІ, модифицированного Психоневрологическим НИИ им. Бехтерева [2, 4]. В результате выявлены значительные изменения личностных характеристик женщин, больных наркоманией, по сравнению с женщинами контрольной группы. Результаты указаны в таблице 2.

Сравнительная характеристика полученных данных показывает, что встречаемость

“психотического” типа профиля среди контрольной группы достоверно ниже ($p < 0,05$), чем в основной. “Невротический” же профиль, напротив, характерен для испытуемых контрольной группы в большей степени ($p < 0,01$). Наиболее распространенным оказался “психопатический” тип профиля с повышением по шкале асоциальности (4-я шкала). Этот вариант профиля ММРІ встречается у 32,7% женщин основной группы. Еще у 16,4% обследованных повышение по 4-й шкале сочеталось с повышением по другим шкалам методики.

Для всех этих испытуемых были характерны низкая способность к планированию действий, повышенная эмоциональная возбудимость, вспыльчивость, порой открыто асоциальное и агрессивное поведение. “Психотический” тип профиля женщин больных наркоманией характеризовался выраженным повышением по шкалам достоверности, 4-й, 6-й (паранойальности), 8-й (шизоидности) опросника. Однако клинически на момент обследования у этих испытуемых отсутствовала продуктивная психопатологическая симпто-

тика, также в процессе наблюдения не были выявлены такие черты, как аутичность, своеобразие восприятия окружающего мира, нестандартность мышления. По нашему мнению, подобные результаты связаны как с конкретным пониманием смысла утверждений опросника и отражением реальных коммуникативных проблем, так и с тем, что женщины, перенесшие психотические эпизоды на почве длительного приема наркотических веществ, признавали верными по отношению к себе утверждения, касавшиеся, например, таких психотических симптомов, как слуховые галлюцинации.

В ходе исследования мы уделяли большое внимание особенностям межличностных отношений, характерным для группы обследованных женщин-наркоманок, т.к. они не изолированы от социума и вынуждены адаптироваться к условиям пребывания в обществе. С помощью экспериментально-психологической методики “Диагностика межличностных отношений” (ДМО) [3] были установлены следующие варианты межличностных отношений (таб. 3).

Таблица 3.

Вариант межличностных отношений	Обследованные группы женщин (%)		Достоверность различия (p)
	основная	контрольная	
Властный-лидирующий	12,7±3,2	12,0±3,2	P-0,05
Независимый-доминирующий	10,9±3,0	6,0±2,4	P-0,05
Прямолинейный-агрессивный	39,1±4,7	26,0±4,4	p< 0,05
Недоверчивый-скептический	34,5±4,5	14,0±3,5	p<0,05
Покорно-застенчивый	-	8,0±2,7	p< 0,05
Зависимый-послушный	2,7±1,5	7,0±2,6	p-0,05
Сотрудничающий-конвенциональный	-	18,0±3,9	p< 0,05
Ответственно-великодушный	-	9,0±2,9	p< 0,05

Как видно из таблицы 3, в подавляющем большинстве случаев среди женщин основной группы встречаются четыре типа межличностных отношений: властный-лидирующий, прямолинейно-агрессивный, недоверчиво-скептический. Для всех этих типов характерны: преобладание неконформных тенденций и склонность к конфликтному поведению, независимость мнения, упорство в отстаивании собственной точки зрения, тенденции к лидерству и доминированию. Такие характеристики межличностных отношений встречаются у 97,7% обследованных женщин больных наркоманией, тогда как в группе здоровых женщин они встречаются достоверно реже – в 58,0% случаев. Остальные четыре типа межличностных отношений: покорно-застенчивый, зависимый-послушный, сотрудничающий-конвенциональный, ответственно-великодушный – представляют противоположные тенденции: преобладание конформных установок, конгруэнтность в контактах с окружающими, неуверенность в себе, податливость мнению окружающих, склонность к компромиссам. Эти варианты межличностных отношений почти не встречались у женщин основной группы (2,7%) и составляли 42,0% у женщин без признаков наркомании.

На все варианты межличностных отношений у женщин, больных наркоманией, накладывало отпечаток их основное заболевание – наркомания с патологическим влечением к наркотическим веществам, выраженным в большей или меньшей степени с характерными колебаниями настроения, напряженностью, конфликтностью, частой сменой состояния.

Выводы

1. Проведенное экспериментально-психологическое исследование выявило наличие “органического” патопсихологического симптомокомплекса у женщин, больных наркоманией.
2. Наиболее часто встречающимися в группе женщин, употребляющих психостимулирующие вещества, являются экзальтированный, возбудимый, демонстративный и гипертимный типы акцентуации.
3. Для большинства обследованных женщин-наркоманок характерен “психопатический” тип личностного профиля ММРІ с выраженным повышением по шкале асоциальности (4-я шкала).
4. Среди характерных для женщин, страдающих наркотической зависимостью, типов межличностных отношений преобладают: прямолинейно-агрессивный, недоверчиво-скептический, властный-лидирующий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анохина И.П., Коган Б.М., Маньковская И.В. Общность патогенетических механизмов алкоголизма и наркоманий и пути поиска средств для лечения этих заболеваний.-М., 1990.-62с.
2. Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Соколова Е.Д. Методика многостороннего исследования личности.-М.: Фолиум, 1994.-175с.
3. Беседин А.Н., Липатов И.И., Тимченко А.В., Шапарь В.Б. Книга практического психолога.- Х.: РИП Оригинал, Фортуна-пресс, 1996.- 302с.
4. Блейхер В.М., Крук И.В., Боков С.Н. Практическая патопсихология. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1996.-448с.
5. Булотайте Л.И. Медико-психологическое обследование семей больных алкоголизмом: Автореф.дисс...канд. психол наук. – Л., 1988.-17с.
6. Генайло С.П. Особенности преморбиды больных наркоманией// Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова.- 1990, №2.- С.42-47.
7. Горячев П.И. Клинико-психопатологический анализ состояния осужденных женщин, больных наркоманией и оценка нервно-психического развития их потомства: Автореф. дисс... канд. мед.наук.-Одесса, 1995.- 23с.
8. Игонин А.Л., Кривенков А.Н., Клименко Т.В., Сафуанов Ф.С., Пищикова Л.Е. Острая интоксикация психоактивными веществами в общей наркологической и судебно-психиатрической практике.// Рос. психiatr. журн. – 1998, №4.- С.27-30.
9. Конатоев Ю.А. Психология конфликта.- М.: ВАХЗ, 1992.-79с.
10. Котов А.А., Мокарчук В.А. Социально-профессиональная характеристика наркоманов и перспективы их возвращения к трудовой деятельности.// Мед. аспекты оптим.труд. деят-ти: Тез.науч-техн.семина.- Челябинск, 1990.-С.22-23.
11. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков.- Л., 1983, \.- 255с.
12. Личко А.Е. Особенности саморазрушающего поведения при разных типах акцентуации характера у подростков.// Саморазрушающее поведение у подростков.Л.: ВНИИ им. В.М. Бехтерева, 1991. С.9-15.
13. Мельник Э.В. О природе болезней зависимости (алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и другие).-Одесса, 1998.- 400с.
14. Романова Е.С. Исследование механизмов психологической защиты при девиантном поведении.// Рос. психiatr. журн. – 1998, №3.- С.18-21.

15. Фридман Л.С., Флеминг Н.Ф., Роберте Д.Х., Хайман С.Е. Наркология.- М.; СПб.: БИНОМ-Невский Диалект, 2000.- 320с.
16. Херсонский Б.Г. Метод пиктограмм в психодиагностике психических заболеваний.- К.: Здоров'я, 1988.- 104с.
17. Шабанов П.Д., Штакельберг О.Ю. Наркомании: патопсихология, клиника, реабилитация.- СПб.: Лань, 2000, 368с.
18. Шайдукова Л.К. Психологические истоки формирования алкоголизма у женщин.// Рос. психиатр. журн. – 1998, №3.- С.27-30.
19. Учителям и родителям о психологии подростка.// Под. ред. Г.Г.Аракелова.-М.: Высш.шк., 1990.- 304с.
20. Blackson T.C., Tarter R.E., Mezzich A.C. Interaction between childhood temperament and parental discipline practices on behavioral adjustment in preadolescent sons of substance abuse and normal features// Amer.J.Drug Alcohol Abuse//1996.Vol.22.№3. P.335-348.
21. Burke E.Z. Personality characteristic of adolescent users of dangerous drugs as indicated by the Minnesota multiphasic personality inventory// J. Nerv.Mental Diseases.1972.Vol.154. №4.P.291-298.
22. Fineman N.R., Bechwith L., Howard J., Espinosa M. Maternal ego development and mother-infant interaction in drug-abusing women// Subst.Abuse Treat. 1997. Vol. 14. №4. P.307-317.
23. Malow R.M., Jager K.B., Ireland S.J., Penedo F. Alcohol and drug abuse. HIV infection and risky sexual behaviors among women in treatment noninjection drug dependence// Psychiatr.Serv.1996. Vol.47. №11. P. 1197-1199.
24. Stanton M.D., Shadish W.R. Outcome, attrition, and family-couples treatment for drug abuse: a metaanalysis and review of the controlled, comparative studies// Psychol.Bull. 1997. Vol.122. №2. P. 170-191.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

С.І.Бондар

Когнітивний стиль як індивідуальна стратегія переробки інформації особистістю

В статті рассматривается роль когнитивных стилей личности (импульсивность-рефлексивность, полезависимость-поленазависимость) в процессах переработки информации. Дается

краткий анализ результатов, полученных в процессе исследования.

Одним із завдань психології читання є вивчення читацьких здібностей, які тісно пов'язані з психічними процесами: пам'яттю, емоціями, уявою, мисленням і т.п., хоча і не зводяться до них. При читанні психологічні процеси виступають не ізольовано, а включаються в систему навичок і вмінь, які формуються під впливом навчання читанню і самостійного читання. У пошуках вирішення проблем читання ми виходимо з того, що читання – це процес переробки інформації, а індивідуальна стратегія переробки такої інформації – це когнітивний стиль особистості.

Наявність такого зв'язку свідчить про можливість впливу когнітивного стилю особистості на оволодіння нею прийомами читання. Психологію навчання давно уже не задовольняють загальні закономірності пізнання, властиві всім людям, і у зв'язку з цим постають проблеми індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності.

Поняття когнітивного стилю як таке, що фіксує індивідуальні способи пізнання, пов'язано з дослідженнями Д.Бровермана, Р.Гарднера, М.Є.Єгорової, Д.Кагана, Г.Клауса, Г.Кляйна, Т.В.Корнілової, У.Нійсера, Г.Олпорта, С.Є.Париліса, Н.І.Пов'якель, М.Піззамігліо, Є.Т.Соколової, А.В.Соловйова, Г.Уіткіна, М.О.Холодної, та ін. У сучасній психологічній літературі існують різні підходи до визначення поняття “когнітивний стиль”, який привертає увагу дослідників і як теоретичний конструкт, і як предмет різних емпіричних досліджень.

Як теоретичний конструкт когнітивний стиль включає, по-перше, взаємодію пізнавальної (когнітивної) та особистісної складових при вирішенні суб'єктом проблемної ситуації, а по-друге, пояснює особистісний фактор тим, що пізнавальні структури входять до структури особистості, що забезпечує індивідуальну стійкість когнітивного стилю як способу пізнання і діяльності.

Дослідники М.Є. Єгорова, В.А.Колга, Т.В.Корнілова, Г.В.Куценко, Є.Т. Соколова, А.В. Соловйов, М.О. Холодна та ін. в психології пізнавальних процесів на перше місце висувають диференційно – психологічний аспект, а саме: дослідження індивідуальної специфіки процесів переробки інформації, яка в загальному вигляді визначається як когнітивний стиль. Індивідуальні відмінності у способах отримання і відтворення інформації, прийомах аналізу і структурування свого оточення і т.ін. в свою чергу, утворюють деякі типові форми когнітивного реагування, відносно яких

групи людей виявляються схожими і відрізняються одна від одної.[4]

Таким чином, поняття когнітивного стилю використовується для того, щоб визначити і міжіндивідуальні відмінності в процесах переробки інформації, і типи людей в залежності від особливостей їх когнітивної організації. Визначення когнітивного стилю трактується через категорію індивідуальності: “когнітивні стилі – стійкі індивідуальні особливості пізнавальних стратегій, формальна характеристика індивідуальності” [7; 21].

Визначення та вивчення поняття “когнітивний стиль” має свою історію, яка розпочалася у 20-х рр., і згодом пов’язана з роботами Д.Бровермана, Р.Гарднера, Г.Клейна, Г.Фатерсона, Г. Уіткіна та ін. До змісту поняття когнітивного стилю увійшли ідеї так званих німецьких типологій особистості, а саме поняття “життєвий стиль”, а також ідеї послідовників психоаналітичних шкіл відносно інтерпретації суб’єктом невизначеної стимуляції. Головна спрямованість перших дослідницьких робіт полягала в тому, щоб показати, що стимульна інформація, пред’явлена суб’єкту, збагачується “добавкою” з боку особистісних переваг суб’єкта при висуванні пізнавальних гіпотез [9;16]

Розвиток когнітивної психології, яка застосувала в аналізі процесів пізнання “структуру пізнання”, сприяв оформленню поняття “когнітивного стилю”. Нове поняття когнітивного стилю означало чіткий погляд на природу пізнавальних особливостей: відмінності у внутрішній організації процесів переробки інформації наклали свій відбиток не на змістовні, а на формальні, пов’язані зі способом дії суб’єкта, і в цьому розумінні, стилістичні особливості когнітивних стратегій людини. Передбачалося, що типові для суб’єкта способи організації його когнітивних структур визначають формальні характеристики індивідуальності.

Очевидно, поняття “стилю” спочатку було введено у вигляді глобального психологічного параметра, який трактувався як стиль вивчення реальності. В більш вузькому значенні, “когнітивний стиль” використовувався для визначення і специфікації особливого роду індивідуальних особливостей інтелектуальної діяльності, котрі не змогли отримати адекватної теоретичної інтерпретації в рамках традиційної психології пізнання.

Г. Уіткін вважає, що когнітивний стиль – це спосіб когнітивного аналізу, якому надається перевага. [16]

Р. Гарднер відмічає, що когнітивний стиль – це відносно стабільна система когнітивних контролюючих принципів, які забезпечують можливість індивідуальних реалістично-адап-

тивних форм відображення дійсності, і виступають як опосередкована ланка між намірами особистості та вимогами об’єктивної ситуації [9]

Д.Броверман за когнітивний стиль приймає профіль розумових здібностей. [8]

Д.Уорделл і Дж.Ройс визначають когнітивний стиль як стабільні риси вищого порядку, які стійко впливають на той спосіб, яким виявляють себе когнітивні і афективні процеси особистості. [15]

Г. Клаус відмічає, що вираженість когнітивного стилю змінюється протягом онтогенетичного розвитку людини, але лишається постійною у кожного даного індивіда, якщо порівнювати його показники з рівнем вікової групи. [2]

В кінці 70-х рр. емпіричні дослідження дали змогу констатувати, що когнітивні стилі – це гіпотетичний конструкт, який відображає стратегії пізнання.

З 80-х рр. нашого століття когнітивні стилі визначають як способи (форми) сприйняття, мислення і дій суб’єкта, які спричиняють індивідуально стійкі і в цьому розумінні особистісні характеристики вирішення задач пізнання в різних ситуаціях, але переважно в ситуаціях невизначеності. [2;13]

Когнітивні стилі у психології є тією ланкою, котра поєднує мислення та особистість і відображає ступінь диференціації афективного від індивідуального, поєднує в собі індивідуальні відмінності мотиваційно – потребного та перцептивного порядку [17].

М.А. Холодна відмічає, що у різних визначень когнітивного стилю є спільний змістовний знаменник, пов’язаний з прийняттям ряду відмінних ознак цього психологічного утворення:

1. когнітивний стиль – це процесуальна (інструментальна) характеристика інтелектуальної діяльності, яка визначає спосіб отримання того чи іншого когнітивного продукту;
2. когнітивний стиль – біополярний вимір; це означає, що когнітивний стиль описується за рахунок звертання до двох крайніх форм пізнавального реагування;
3. когнітивний стиль – стійка в часі характеристика суб’єкта, яка проявляється на різних рівнях пізнавального функціонування;
4. до стилевих феноменів не застосовуються оцінювання, тому що представники кожного стилю мають значні переваги в тих ситуаціях, де їх індивідуальні якості сприяють ефективній поведінці. [7]

Таким чином, при вивченні когнітивних стилів дослідників цікавить не змістовна характеристика пізнавальної діяльності (“що” людина думає), а спосіб організації (“як” людина

думає). При цьому на перший план виступають типові для кожної особистості індивідуально своєрідні прийоми отримання і переробки інформації про навколишній світ.

Визначають такі когнітивні стилі:

1. Полезалежність – полenezалежність.
2. Імпульсивність – рефлексивність.
3. Ригідність – гнучкість пізнавального контролю.
4. Вузкість – широта діапазону еквівалента.
5. Широта категорій.
6. Толерантність до нереалістичного досвіду.
7. Когнітивна простота – складність.
8. Вузкість – широта сканування.
9. Конкретна – абстрактна концептуалізація.
10. Зрівняння – загострення.[7]

На думку багатьох дослідників найбільш “життєдієвими” серед когнітивних стилів, яким властивий найвищий рівень узагальнення, систематичності теоретичної інтерпретації виявились полезалежний (глобальний, залежний від поля сприймання, мислення і т.п.) і полenezалежний (незалежний від даного поля). [1;4;3;5;16;17]

Полезалежність – полenezалежність показують міру співвідносності особистісних та пізнавальних параметрів індивіда. Ступінь залежності суб’єкта від поля сприймання – важливий момент, який визначає міру і спрямованість проходження психічних процесів. Використання особою внутрішніх референтів (орієнтація на себе) свідчать про незалежність від поля, оточення, впливу ззовні. Ця незалежність однозначно виражається в пріоритетності аналізу як у сприйманні, так і в мисленні; він виступає як загальна характеристика всіх рівнів відображення реальності і являє собою вміння людини розподілити той чи інший предмет (ситуацію) на складові частини за умовами задачі. В основі полезалежності міститься недостатнє відділення “Я” від “не Я” і, як наслідок цього – використання зовнішніх референтів (орієнтація на оточення), що відображається в “синтетичності” та синкретичності пізнавальної сфери суб’єкта. Синтетичність (однаково без змін) проявляється від сприйняття до мислення, рівнозначно оперуванню з’єднаними, нерозділеними образами чи поняттями і невмінню виділяти компоненти структури пред’явленого стимула.

Полезалежність – полenezалежність розглядається як “наскрізна” характеристика, яка проходить через всі рівні психічного розвитку. Це підтверджують високі кореляційні співвідношення між залежністю – незалежністю від поля та самооцінкою особистості, рівнем її інтелектуального розвитку і т.д. [6]

М.А. Холодна висунула гіпотезу про те, що природа “полезалежності - полenezалежності”

значною мірою пов’язана з проблемою співвідношень півкуль головного мозку (півкульних співвідношень)[7]

У вітчизняній та зарубіжній психології вивчається також роль когнітивних стилів у процесах навчання. Так, Г. Клаус виділив залежність відмінностей у навчальній діяльності від перцептивних стратегій. Згідно його думки успіхи у навчанні залежать від показників інтелекту і таких стилів, як тип реагування та диференційованість поля [2]

У ранніх роботах Г. Уіткіна визначалась внутрішньо-індивідуальна стійкість когнітивних стилів при їх міжіндивідуальних відмінностях. Але в більш пізніх роботах американських вчених було показано, що суб’єкт може виявляти різні стилі в залежності від змісту задач [17]

Стилевий параметр імпульсивність – рефлексивність був введений Дж. Каганом при вивченні індивідуальних особливостей інтелектуальної діяльності в ситуації прийняття рішення в умовах невизначеності, коли вимагається здійснити правильний вибір із деякої кількості альтернатив. Дж. Каган продемонстрував розвиток “рефлексивності” з віком і зв’язок цього когнітивного стилю з можливістю категоризації у маленьких дітей. [11]

В огляді С.Мессера, який вивчав імпульсивність–рефлексивність, було зроблено два висновки: по-перше, тільки деякі ситуації, а саме ті, що містять фактор невизначеності дозволяють виявлятися цьому когнітивному стилю, і, по-друге, навчання прямо впливає на рівень імпульсивності – при оволодінні суб’єктом скануючими стратегіями імпульсивність зменшується. [12]

Пізніше було показано, що рефлексивність–імпульсивність у людей похилого віку не має значення при виконанні ними завдань, хоча успішність їх пов’язана негативною кореляцією як з віком, так і з іншим стилем – з полезалежністю. Так, наприклад, Райдінг запевняє, що когнітивний стиль існує протягом всього періоду життя індивіда. Більше того, дослідник вважає, що когнітивний стиль особистості – це суть існування конкретної особи. Досліджуючи когнітивні стилі та їх роль у навчанні, він відмічає, що когнітивні стилі складаються із трьох основних елементів:

1. когнітивний компонент, який включає знання.
2. афективний компонент, який охоплює почуття;
3. поведінковий компонент, який містить в собі вчинки суб’єкта.

Всі вищезгадані компоненти являють собою особистісний індивідуальний стиль навчання. Особистісний стиль у навчанні – це

комбінація когнітивного стилю і стратегії навчання.[14]

Але ми не ставили перед собою завдання розглядати саме стратегії навчання. Нас цікавить взаємозв'язок когнітивного стилю як індивідуальної стратегії переробки інформації та читання як процесу переробки інформації.

Аналізуючи характеристики когнітивного стилю, ми виходили з припущення, що на читання тексту можуть мати суттєвий вплив такі стилі, як полезалежність – полenezалежність, імпульсивність – рефлексивність.

Для перевірки даної гіпотези ми провели дослідження з метою визначення когнітивних стилів студентів і виявлення успішності роботи над текстом у студентів з різним когнітивним стилем.

“Полезалежність–полenezалежність” студентів визначалася за тестом “включених фігур”, “імпульсивність–рефлексивність” – за тестом “подібних зображень”.

В експерименті приймали участь 135 студентів I та II курсів Академії праці і соціальних відносин. На початку кожного навчального року студенти проходять тест для визначення базових знань з іноземної мови для створення диференційованих груп.

Студенти розподіляються за ознакою лінгвістичної компетенції:

- студенти – початківці;
- студенти з низьким рівнем лінгвістичної компетенції;
- студенти з середнім рівнем лінгвістичної компетенції;
- студенти з високим рівнем лінгвістичної компетенції;
- студенти, які вивчають другу іноземну мову.

До груп початкового рівня лінгвістичної компетенції потрапляють студенти, які з різних екстралінгвістичних причин не приділяли уваги вивченню іноземної мови.

У групу для вивчення другої іноземної мови потрапили студенти, які побажали вивчати другу іноземну мову.

Попередній досвід роботи показав, що навіть при такому розподілі на групи, виникають значні проблеми у навчанні читанню іншомовного тексту. Діяльність студентів при оволодінні прийомами читання не є успішною. Це було підтверджено, коли в ході експерименту ми перевіряли уміння студентів переструктурувати текст, зробити його переклад, визначали швидкість читання тексту.

За результатами дослідження було виявлено чотири групи студентів з такими когнітивними стилями: полезалежні, імпульсивні, полenezалежні, рефлексивні.

Результати досліджень показали, що переважна більшість студентів з високим рівнем

лінгвістичної компетенції тяжіють до полenezалежного і рефлексивного стилів, співвідношення між цими стилями становить близько 30%. Студенти, які виявили бажання вивчати другу іноземну мову майже у 80% є полenezалежними і рефлексивними.

Показники перекладу тексту, його переструктурування, швидкості читання дали змогу констатувати, що полenezалежні студенти з низьким рівнем лінгвістичної компетенції практично не можуть ні прочитати текст, ані переструктурувати, не говорячи вже про його розуміння. Не набагато краща ситуація і з імпульсивними студентами. Однією з їх переваг є те, що вони можуть швидко прочитати текст, але роблять при цьому значну кількість помилок.

Найкраще справляються з завданнями читання, переструктурування студенти рефлексивного стилю. Але вони тратять багато часу на виконання завдань.

Для проведення другого етапу експерименту ми розподілили студентів за іншими ознаками. Якщо раніше у групах низького, середнього чи високого рівня знань були студенти з різним когнітивним стилем, то тепер вони стали розподілятися у групи за належністю до когнітивного стилю.

Виходячи з цього, формувалися різні завдання для когнітивних груп. Система роботи складалася із 10-20 текстів, залежно від того, як студенти оволодівали прийомами читання. Для кожної з когнітивних груп визначалися окремі завдання, в залежності від тривалості або конкретності.

Особливий інтерес викликала група студентів, які побажали вивчати другу іноземну мову. Серед них були рефлексивні, і їх рефлексивність у 30% співвідносилася із полenezалежністю. Для полезалежних студентів, які продовжували вивчати першу іноземну та для тих, хто вивчає другу іноземну мову, було передбачено 20 текстів з наростаючою складністю.

Студенти, які вивчають другу іноземну мову, уже на 17 тексті оволоділи прийомами читання.

Полenezалежні студенти уміють визначити головну думку, переструктурувати текст. Полenezалежні студенти можуть застосовувати як аналітичний, так і глобальний підходи до читання тексту.

Результати експерименту показали, що полenezалежні набагато краще переструктурують текст, можуть бачити вище буквального змісту тексту, здатні здійснювати гіпотетико – дедуктивний підхід у перебудові змісту, здатні узагальнювати поняття.

У ефективності навчання полenezалежних керівну роль має наявність внутрішньої мотивації. Визначають істотне, а не те, що відразу

потрапляє в поле зору. У них легше відбувається узагальнення знань і їх перенесення на об'єкт, більш виражена здатність обирати раціональні стратегії запам'ятовування й відновлення матеріалу.

Поленезалежні виявляють значну активність у діяльності і рідко грають роль пасивного спостерігача. Слід зазначити, що серед поленезалежних та рефлексивних були і такі студенти, які зовсім не мали змоги раніше вивчати іноземну мову.

У одній з груп студентів середнього рівня знань ми лишили таких, які належали до різних когнітивних стилів. Це була контрольна група. Ніяких спеціальних завдань для них не було розроблено. Вони опрацювали 20 текстів, але їх рівень умінь зріс тільки на 10%.

Отже, когнітивний стиль особистості як стратегія діяльності, як стратегія переробки текстової інформації має відчутний вплив на оволодіння прийомами читання, зчитування інформації, а формування груп при вивченні іноземної мови за когнітивними стилями і відповідна побудова навчального процесу може суттєво вплинути на успішність засвоєння мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Егорова М.С. Проблема зависимости – независимости от поля и возможности ее исследования в генетике проведения // Вопросы психологии. – 1981. – №1. – С. 39-45.
2. Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения. М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
3. Соловьев А.В. Исследование познавательных стилей в америк. психологии. М., 1978.
4. Корнилова Т.В., Парамей Г.В. Подходы к изучению когнитивных стилей: двадцать лет спустя. // Вопросы психологии. – 1989. – №6. – с. 140-147.
5. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности. Москва. Университет, 1980.
6. Сизов К.В. Индивидуальный стиль и проблема личностного подхода к способностям // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С. 160-167.
7. Холодная М.А. Типы интеллектуальной активности: стилевые и продуктивные характеристики // Психолого-педагогические проблемы высшей и средней школы. – Томск, 1989. – С. 19-33.
8. Broverman D.M. Dimensions of cognitive style // J. of Personality. – 1960. – V. 28. (2), P. 167-185.
9. Gardner R.W. Jackson D.N., Messick S. Personality organization in cognitive controls,

and intellectual abilities // Psychological Issues. – 1960. – V.2. – Mon.8 – 148 p.

10. Jensen A.R., Rohwer J.R. The stroop color-word test: A review // Acta Psychologica. 1966. – V. 25. – N1. – P. 54-93.
11. Kagan J. Reflection-impulsivity: the generality and dynamics of conceptual tempo // J. of Abnormal Psychology. – 1966.
12. Messer B. Reflection-Impulsivity: A review // Psychological Bulletin. – 1976. – V. 83. – N6. – P. 1026-1052.
13. Nickel H., Petzold M., Petting K., Wetter J. Conceptual styles and concept formation in childhood: Preferences and competences // German Journal of Psychology. – 1985. – V.9. – N3. – P. 255-267.
14. Ryding R. and Rayner S. (1998). Cognitive Styles and Learning Strategies. London: David Fulton Publishers Ltd.
15. Wardell D.M., Royce J.R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationship to cognition and affect // Journal of Personality. – 1978. – V. 47. – N3. – P. 474-505.
16. Witkin H.A., Dyk R., Faterson H., Goodenough D. and Karp S. Psychological differentiation. – N.-Y.: Wiley and Sons, 1962: – 418 p.
17. Witkin H.A., Goodenough D.R. Cognitive style: Essence and origins // Psychological Issues. – 1982. – Mon. 51. – 141 p.

Надійшла до редакції 17.10.2000 г.

I.O.Віденсєв

Про деякі соціально-психологічні аспекти злочинності

Формирование отклоняющихся (девиантных) форм поведения, в частности правонарушений и преступлений происходит под воздействием двух универсальных системообразующих факторов – внутренних (психофизиологических) и внешних (социальных).

Одна з найбільше поширених форм девиантної поведінки - злочини, що являють собою специфічну форму антигромадських явищ. У порівнянні з іншими такими ж явищами смердоти характеризується найвищою суспільною небезпекою. У структурі злочинності подані діяння тільки свідомо діючих осудних осіб, спроможних усвідомлювати свої вчинки і керувати ними.

Розуміння причин злочинності як взаємодії певних факторів, у тому числі об'єктивних і суб'єктивних, набуває особливе значення, коли мова йде про злочинність і її заподій у конкре-

тних часово-просторових межах на даному етапі розвитку людства, суспільно-економічної формації, держави, регіону держави, об'єкта.

Злочинна поведінка практично завжди розглядалася в координатах «середовище - злочинець», але при цьому по-різному вирішувалося питання про те, який із двох факторів грає першину і вирішальну криміногенну роль. У XIX сторіччі позначилася боротьба двох крайніх поглядів, один із яких найбільше повно був виражений у роботах Ломброзо та Лакассана. Теорії біологічної природи злочинів і ролі людини в їхній етіологічній обумовленості саме як біологічного, а не суспільного індивіда затверджується і дотепер. Вони різноманітні, використовують підходи з позицій фрейдизму, «характерологічного» вчення, теорії конституціональних предрасположень та інші. У даний час розглянута позиція розвивається в рамках так називаної клінічної кримінології з використанням медико-біологічного підходу.

Для виразу інтегративної сутності біології людини застосовується термін «соціально-біологічна», тому що в ході соціального розвитку особистості відбувається подальший розвиток його біології, включеної до складу його інтегральної соціальної природи. Як відзначає академік І. П. Дубінін, «для сучасної людини соціальна програма - це не зовнішній вплив середовища, а внутрішня умова становлення його особистості. Людина не одержує від народження готової соціальної програми, вона створюється в ньому суспільною практикою в ході його індивідуального розвитку». Далі: «Ніяких генів для духовного змісту людини не існує, риси людської психіки формуються за допомогою суспільно-практичної діяльності людей».

Зрозуміло, не виключене таке положення, що в результаті патології, уродженої або придбанної, порушується нормальний процес соціалізації індивіда, і він унаслідок хворобливого стану не може належною мірою керувати своїми діями або віддавати собі в них звіт. Такі випадки виключають визнання індивіда осудним. Психологів, проте, більше цікавить інше питання: чому психічно здорові особи, що можуть усвідомлювати свої дії і керувати ними, мають можливість запобігти відповідному злочинному діянню, усе-таки його роблять?

Таким чином, успіхи медико-біологічних наук допомагають більш точно діагностувати психофізіологічні особливості індивідів, виявляти різноманітні типи і ступеня аномалій, а також сприяти правильному рішення питань про визнання порушника кримінального законодавства суб'єктом злочину і про індивідуалізацію прийнятих до нього засобів, своєчасному по-

передженню несприятливих варіантів взаємодії його із соціальною середою. Оперування терміном «особистість злочинця» означає, що мова йде про «соціальне обличчя» людини, що вчинила злочин, тому що сама особистість, є продуктом взаємодії соціально-культурних і психобіологічних сил, це людина в сукупності його соціальних якостей, що формуються в різноманітних видах суспільної діяльності. Як відзначав академік А. Н. Леонтьєв, особистість не є цілісністю, обумовлена генотипично, особистістю не народжуються, нею стають. Особистість - відносно пізній продукт суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини.

При психологічному вивченні конкретного злочинця важлив аналіз особистості у взаємодії із соціальною середою, оскільки злочинну поведінку формує не сама по собі середина або особистість, а їхня взаємодія.

Соціальна середина - це суспільство, це не тільки об'єктивні умови й обставини, що визначають поведінку людини, але і діяльність людей яка відбувається постійно, створює і змінює зазначені обставини, - людей як продуктів і джерел соціального розвитку. Оскільки вплив соціальної середина на злочинну поведінку носить складний характер, принципово невірно розглядати злочинності тільки з біопсихологічних, або конкретно-соціальних позицій. Отже, зв'язок соціальних умов із злочинною поведінкою носить складний характер, причому завжди соціальні умови виявляються в злочині, відбиваючись через особистість. Проте в одних випадках вони попередньо, у процесі тривалої специфічної соціальної взаємодії, накладають відносно стійкий відбиток на особистість і в результаті породжують не окремі її злочинні акти, а стійку протиправну орієнтацію, що виявляється в системі правопорушень. Така особистість здатна чинити злочини навіть при умовах, що змінилися, якщо не змінилася вона сама, пристосовуючи для себе при необхідності середина і долаючи виникаючі перешкоди.

Цей зв'язок можна назвати опосередкованим, маючи на увазі залежність злочинної поведінки не узагалі від особистісних характеристик, а від стійких соціально обумовлених негативних деформацій особистості. Злочин відбувається під вирішальним впливом взаємодії особистості і ситуації, що існувала в момент злочину або попередньо його вчиненню.

Як правило, опосередковані і безпосередні впливи соціальної середина на злочинну поведінку взаємодіють між собою, породжують нові стани особистості і середина. Урахування динаміки їхніх станів дуже істотний. Вони у свою чергу також подають певні взаємодії різноманітних внутрішніх характеристик середина й

особистості. При цьому зовнішня взаємодія (середина й особистість) залежна від зазначених внутрішніх процесів.

Одни стани середина спроможні у взаємодії з особистістю більш жорстко і точно детермінувати її злочинну поведінку, інші - у складній взаємозумовленості різних обставин, при значному впливі соціально-психологічних характеристик середина й особистості. Злочинна поведінка, як і суспільно прийнятне, реалізується в межах фізичних, психічних можливостей людини і характеру ситуації. Викладене вище впливає на форми реалізації відповідних поглядів, мотивів задоволення потреб.

Злочинність - не тільки сукупність злочинних діянь, це ще і сукупність осіб, що чинять такі діяння. Не випадково при дослідженні її стану, структури, динаміки аналізуються як факти злочинів, так і контингент злочинців. Узагальнення даних про осіб дозволяє точніше прогнозувати динаміку злочинності, масштаби її впливу на інші соціальні явища і процеси, науково обґрунтовано будувати організацію боротьби з нею, удосконалюючи підсистему корекції криміногенної деформації особистості й оптимізуя взаємодію останньої із соціальною середою. Злочинність теж може розглядатися в рамках взаємодії соціальної середина й особистості, але вже на типічному рівні: типів середина, особистості і їхнього взаємозв'язку.

На підставі теоретико-практичного аналізу проблеми злочинної поведінки можна виділити наступну закономірність: **будь-яка система, що самоорганізується, (у нашому випадку це особистість) формується (розвивається) і функціонує під впливом двох системних чинників - внутрішніх (психобіологічних) і зовнішніх (соціальних) у сторону нормативного, межового або маргінального станів.**

Визнання складності механізму детермінації злочинної поведінки, що лежать у її основі процесів взаємодії не виключає необхідності визначення головної сторони взаємодії, рішення проблеми первинного і похідного, дослідження причинно-слідчих закономірностей, у тому числі й у «традиційно-аналітичному плані». Сказане тим більше важливо, оскільки на особистість злочинця практично не можна ефективно впливати, не вносячи корективи в її соціальну середою, не змінюючи засоби взаємодії з такою середою. Але при цьому не можна не враховувати й участь у відповідній взаємодії особистості як відносно самостійного феномену.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П. К. Социальное и биологическое в природе человека // Соотношение биоло-

гического и социального в человеке. - М. : Мысль, 1975. - С. 317.

2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М., 1975.
3. Психология девиантного поведения. Уч. Пособие. - Харьков.: Университет внутренних дел, 1997. - 68 с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

П.К.Власов

Ценности работы

У поданій статті розглядається проблема трансформації ставлення до професії у перехідний період економіки. Проаналізовано відмінність ставлення до професії у порівнянні з професійними інтересами. Запропонована структура відмінностей місцезнаходження професії в системі життєдіяльності суспільства, організацій та людей.

В настоящий момент, в нашем обществе, представление о таких важных категориях как *интересы* и *профессия* слабо дифференцировано и их значения часто синонимичны. Профессию и работу часто выбирают относительно приоритета интересов, минуя стадию обоснования экономической целесообразности и субъективных вложений в реализацию. Возможно, такое предпочтение задает условия для минимизации усилий, снижения субъективной стоимости деятельности и когнитивных вложений, максимизации социальных выгод, увеличении качества трудовой жизни и т.д. Вместе с тем, зачастую такое предпочтение не обеспечивает работой жизнедеятельность человека, поскольку попросту не реально.

Предыдущий исторический период развития социально - экономической системы нашего общества был построен на доминировании государственной формы собственности. С одной стороны, такая доминанта не предоставляла выбора способов экономической активности, обезличивала труд, блокировала возможность формирования системы трудовых ценностей и проверку на реальность. С другой стороны, государственная гарантия занятости, фонды социального страхования обеспечивали, стабилизировали процесс жизнедеятельности общества и тем самым, стимулировали инновации, предпринимательскую активность, смену профессии, повышение квалификации активной группы населения. Поэтому ценность работы в 70-80-х была относительно высокой, поскольку государство фак-

тически страховало риск альтернативных способов экономического поведения за свой счет.

Однако, трудовые ценности в этот период не были подкреплены реальной системой стимулирования. Карьера, за частую, была политизирована, система материального стимулирования была опосредовано связана с качественными показателями работы и почти не отражала ценностный паттерн отношения. Трудовые ценности скорее декларировались, чем стимулировались. Обратная связь о результатах работы запаздывала по времени (управление по результату), не учитывала готовность к действиям, субъективные инвестиции в профессиональную компетенцию. Фактически ценность работы определялась *местом работы*, а не содержанием, *социальным статусом и престижем*, а также *иррациональным стимулированием*, например, высоким жалованием и дополнительными возможностями по отношению к невысоким реальным трудозатратам. Таким образом, система трудовых ценностей в 70-80-х была относительно формальна и отражала реальные требования к выбору профессии и качеству работы только в узком диапазоне изменчивости среды.

В 90-х увеличилось количество возможностей и альтернатив в выборе профессии и отношения к работе. Система трудовых ценностей получила реальную референцию в окружающей среде. Обратная связь о качестве работы, отношении к ней и субъективной стоимости усилий стала непосредственно влиять на качество и надежность жизнедеятельности, что не было характерно для предыдущего периода. Кроме того, сократилось время обратной связи - она стала более жесткой, и затронула значительно больший диапазон параметров. Государственные гарантии, страховавшие риск, значительно сократились или, вообще, отсутствовали. Изменение роли государства в обеспечении стабильности жизнедеятельности произошло фактически без переходного периода, в сжатый промежуток времени, что позволило определить подвижность и качество паттерна трудовых ценностей общества экспериментальным путем.

Таким образом, реальная значимость изменений в отношении к работе, в трудовых ценностях существенно возросла, риск стал приемлем в меньшей степени, субъективная стоимость инноваций существенно возросла. При этом паттерн трудовых ценностей 70-80-х уже не описывал новую реальность, инструментальная и ориентационная составляющая в значительной степени утратила свое значение. Такое положение дел стимулировало радикальный и полномасштабный пересмотр местоположения работы в обеспечении жизнедеятельности общества в дефиците времени и

экстремальной значимости последствий, что, к сожалению, имеет серьезные стрессогенные, эмоциональные последствия.

Основная направленность в профессиональной ориентации и отношении к работе вынужденно перестраивалась, но путем обусловленным ценностным паттерном предыдущего периода. В профессиональной ориентации увеличилась *ценность места работы* (монополизм, коррупция), *ценность иррационального стимулирования* повысила привлекательность посреднических операций по отношению к производственным, *ценность статуса и престижа* повлияла, например, на приоритеты в образовании и *новые* способы социального и организационного поведения. При этом у общества в подавляющем большинстве остались требования к внешним гарантиям в виде инвестиций, монополий, законодательных проектов, социальной помощи и т.д.

На наш взгляд выбор профессии как раз характеризует паттерн трудовых ценностей - качество процессов жизнедеятельности, представление о своих возможностях, притязания на определенное время и качество жизни и надежности этого процесса, в отличие от интересов, реализация которых может носить временный, компенсаторный характер. Приведем с нашей точки зрения основные и очевидные отличия местоположения профессии в системе жизнедеятельности общества, организаций и людей:

- В отличие от интересов, профессия выбирается относительно долгосрочных перспектив жизнедеятельности и часто требует субъективных инвестиций, например, в здоровье и образование.
- Профессия активна и продуктивна, поскольку включена, как самый главный компонент, в индивидуальную систему жизнеобеспечения человека, организации, общества, а именно в систему «ресурс - переработка - продукт».
- Профессия внешне ориентирована, социально центрирована и подразумевает обязательное наличие результата (продукта), у которого есть «внешний» и желательно не один потребитель.
- Профессия стратегически реально — надситуативна и часто может не иметь полной реальной референции в данной конкретной ситуации. Поскольку преобладание в деятельности интересов тактики часто противоречит стратегии, и тактические интересы могут быть существенным ограничением профессиональной успешности.
- Профессия ограничивает степени свободы экономической активности и индивидуальных проявлений. Поэтому, не полно-

стю учитываєт индивидуальные интересы и даже может находиться с ними в конфликте. Полное совпадение области профессиональных ограничений и субъективных интересов скорее исключение, чем правило, к которому, вместе с тем можно стремиться.

- Профессия в полной мере предусматривает обязательную обратную связь, коррекцию способов *производства продукта* и его качества. Поэтому допускает критичность и открытость, сравнение, изменение стоимости и выбор. Область интересов в большей степени индивидуализирована, может быть закрыта и охраняема. Поэтому в меньшей степени доступна критике, если интересы не несут асоциальный характер.
- Профессия косвенно отражает объективную полезность индивидуальных усилий.

Система трудовых ценностей в настоящий момент претерпевает существенные изменения в направлении объективации. Вместе с тем, темпы и направленность этих изменений обусловлены начальными условиями и заслуживают специального, тщательного теоретического и экспериментального исследования.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

О.М.Гавалешко

Прояв емоційного компоненту образу "Я" в процесі спілкування

В работе рассматривается эмоциональный компонент общения, его особенности проявления и роль в формировании образа "Я" личности. Акцентируется особое внимание на таких феноменах и понятиях как: эмоциональное общение, экспрессия, эмпатическое общение.

Комунікативні процеси – багаточисельні і різноманітні, вони складають важливу сторону життєдіяльності. У міру становлення особистості розширюються та поглиблюються її зв'язки з оточуючим світом, з іншими людьми. І саме спілкування, побудова відносин з оточуючими людьми створюють передумови для самостійної роботи людини над собою, її особистісного росту, прояву різних форм її активності.

Активність особистості, її розвиток, що розуміється як саморух у системі відносин з іншими, – необхідна умова її існування. Специфіка такого підходу до вивчення особистості полягає в тому, що активність, спілкування і

саморозвиток виявляються в ній тісно і принципово взаємопов'язаними: "Спілкування – одна з найбільш суттєвих спонукальних сил особистості, джерело її внутрішньої активності, що лежить в основі формування найбільш значущих особистісних структур індивіда" [1, с.13]. Зміна характеру активності, саморух суб'єкта закладаються вже в самому процесі відображення ним іншого суб'єкта, в якому відбувається "переживання суб'єктом власної динаміки, що характеризує, як не парадоксально, особистість іншої людини, однак ту частину її особистості, яка невіддільна від власної особистості і виступає як фрагмент відображеної суб'єктивності іншої" [7, с.36].

Самосвідомість особистості, її "Я", як найважливіший чинник її індивідуальності та активності, неможлива поза міжособистісним спілкуванням. Дослідження О.О.Бодальова показали, що нагромадження й узагальнення досвіду спілкування особистості підвищують рівень соціальної перцепції та саморегуляції її поведінки, тобто рефлексивні властивості особистості формуються на ґрунті комунікативних. Міжособистісне спілкування, таким чином, може розглядатись не тільки як зовнішня детермінанта діяльності особистості, а й як внутрішнє джерело її активності, інтеріоризоване в "Я", як її власний зміст і практична активність, що спрямовані на взаємне регулювання і зміну свідомості партнерів по спілкуванню [2].

Власне саме спілкування, як будь-яка діяльність, характеризується специфічною та самостійною потребою. І.А.Джидар'ян визначає потребу в спілкуванні як взаємодію двох протилежних тенденцій. Одна з них – це прагнення індивіда до злиття з оточуючим світом, з групою, з іншими людьми, до включення себе в соціум, до досягнення необхідної спільності з іншими. Інша тенденція пов'язана, навпаки, з прагненням до виділення свого "Я" як автономної одиниці з оточуючого соціального середовища, до уособлення себе від інших, до протиставлення "Я" – "інші". "Спілкування й уособлення, – відмічає автор, – це соціально необхідні і нерозривно пов'язані між собою форми суспільного буття індивіда, в яких знаходять вираження основні тенденції його розвитку як особистості" [4, с.157].

Спілкування як процес безпосереднього встановлення міжособистісних зв'язків і взаємодій людей визначається системою конкретних відносин [2]. У процесі спілкування досягається взаєморозуміння, зростає здатність прогнозувати поведінку один одного в тих чи інших ситуаціях чи, навпаки, виникають конфлікти і протиріччя, розлад у роботі, відчуження та нерозуміння партнера по спілкуванню.

Якості особистості, що сприяють успішності протікання процесу спілкування, Х.Шредер та М.Форверг називають соціальною компетентністю і виділяють в її структурі чотири властивості чи риси особистості [6]:

- комунікабельність – комунікативний потенціал особистості;
- рішучість на створення стосунків – готовність до спілкування;
- впливовість – властивість, що охоплює здатність до навіювання (сила впливу);
- “Я-концепція” – пізнавально-емоційний образ, ядром якого є самоповага.

Остання інтегральна властивість, складовою частиною якої є виявлення та формування уявлення про себе, набуває своєї важливості і під час спілкування. Отже, людина як активна особистість є такою не тільки для інших, а й для самої себе. Тому її реакція на поведінку інших у процесі спілкування завжди опосередковується самосвідомістю, співвідноситься з її власним рефлексивним “Я”. Тобто міжособистісна, зовнішня комунікація доповнюється й опосередковується спілкуванням із самим собою, зі своїм внутрішнім світом. Н.В.Чудова досліджувала особливості уявлення людей про партнера та його антипод як полярних образів теорії спілкування, тобто вивчалися можливі варіанти “взаємовідносин” всередині трикутника – образ ідеального партнера, образ його антиподу, образ “Я” [8]. Отримані результати свідчать про те, що існує таке сприйняття людських якостей, які передбачають вихід за рамки свого “Я” і погляд збоку на власні властивості. Орієнтація на це, незалежно від знань про самого себе, дозволяє особистості формувати свої уявлення про позитивний і негативний полюси спілкування.

На думку А.А.Кідрона, здібність особистості до спілкування в найбільш загальному вигляді полягає в здатності встановлювати контакти з іншими людьми; входити в різні ролі; до взаєморозуміння в різних умовах інтеракції на різних рівнях обміну інформацією; в умінні зберігати внутрішню автономію та спонукати партнерів до зміни їх поведінки [6].

Компетентність у спілкуванні полягає в природності, істинності та щирості самовираження. Кожне відхилення від цього принципу призводить до порушення динаміки спілкування, розчарування, образи та незадоволення.

Будь-яка діяльність, у тому числі й комунікативна, що веде до розвитку особистості, її творчих здібностей, обов’язково супроводжується емоційним напруженням, яке підтримує спрямованість на досягнення поставлених цілей. Важливою компонентою, що керує самим процесом спілкування в кожній конкретній ситуації з багаточисленними нюансами і неспо-

діваними для обох сторін поворотами, є емоційний стан людини: її почуття та інтереси, настрої та загальний тонус. На основі інтересу до людини, предмету, ситуації чи явища виникає бажання дослідити цей об’єкт, пізнати його, розширивши тим самим власне “Я”, пережити нові відчуття. Серед комунікативних емоцій виділяють: бажання ділитись думками, переживаннями, почуття емпатії, поваги [9].

На першому етапі спілкування поряд із оцінкою ситуації відбувається і оцінювання стану, в якому знаходиться співрозмовник. Емоційний стан людини достатньо рухливий, оскільки він залежить від великої кількості усвідомлюваних і неусвідомлюваних факторів, що може призводити до непередбачуваних змін у стосунках. Але у більшості людей значною мірою розвинута здатність розпізнавати стани оточуючих, з якими вони вступають в контакт, що сприяє конструктивному спілкуванню. Якщо першим етапом процесу спілкування є взаємна оцінка ситуації і стану партнера, то другий етап визначається початком контакту як встановлення зворотнього зв’язку. На даному етапі люди намагаються зрозуміти, чи узгоджуються їх оцінки.

Емоційна чуттєвість має психічну природу і відображає здатність до прийняття станів інших, їх прагнень, цінностей і цілей. Для продуктивної емоційної взаємодії необхідна довільна децентрація, перенос свого “Я” в стан оточуючих, налаштованість з ними на єдину емоційну хвилю. Спілкування залежить від того, якою мірою людині вдається викликати в партнері бажані переживання, прагнення і види поведінки. Тому комунікативні вміння полягають у тому, щоб невимушено викликати в іншому дії, що підтримують процес спілкування.

Техніка залучення іншого в спілкування буде відмінною залежно від того, яка потреба актуалізується в даній ситуації, які образи утворюються у свідомості партнера по спілкуванню. Кожна потреба виникає більшою мірою несвідомо у повсякденному спілкуванні і може бути адекватною чи неадекватною, ефективною чи неефективною. З того моменту, коли людина починає спостерігати, на перший погляд, невловимі нюанси емоційного спілкування, вона досягає глибшого розуміння самої себе і створює сприятливі умови для керування та контролю своїх потреб: “Вона діє і говорить таким чином, щоб прямо і щиро виразити свої почуття, зберігаючи достатній контроль над їх інтенсивністю, і стільки, скільки потрібно для переконання інших в істинності своїх переживань” [5].

Емоційність у спілкуванні слід розуміти як поєднання сили, швидкості виникнення та рухливості емоційних реакцій, що дає можли-

вість спостерігати та враховувати особливості темпераменту емоційних і неемоційних людей в різних ситуаціях спілкування. Наприклад, бурхлива реакція холерика часто свідчить про його імпульсивність, що може сприйматись як свідомий намір образити співрозмовника. Водночас, навіть одне різке слово може надовго вивести зі стану рівноваги меланхоліка, який характеризується ранимістю, вразливістю та загостренням почуттям власного достоїнства.

Основним джерелом інформації про емоційний стан співрозмовника є експресія – зовнішній прояв емоцій та почуттів. Експресія – найбільш інформативний компонент спілкування тому, що вона дозволяє робити висновок не тільки про ставлення людини до того, що відбувається, або що вона хоче продемонструвати в конкретній ситуації, а й про ту частину інформації, яку вона хотіла б приховати. Спосіб вираження внутрішнього стану залежить не тільки від відчуттів, а й від кількості засобів експресії, що є наявними в особистості. Розрізняють три основні причини неадекватної емоційної експресії: прагнення відхилити або ігнорувати свої чи чужі переживання, якщо вони виявляються неприсмними чи небажаними; небажання обговорювати з партнерами взаємні відчуття, що виникли між ними; неусвідомлення своїх відчуттів, як наслідок неприйняття їх у собі [9].

Значущість експресивної поведінки на різних рівнях спілкування різна. Так, на діловому рівні спілкування роль емоційних проявів мінімальна, на соціальному й особистісному набуває вирішального значення. Лише на соціально-рольовому рівні більш значущими є емоції, що демонструються, а на інтимно-особистісному провідну роль відіграє здатність партнерів сприймати істинні почуття та стани один одного. Вважається, що спілкування яке характеризується особливою психологічною близькістю, співпереживанням, проникненням у внутрішній світ інших, є інтимно-особистісним. Основний принцип такого спілкування – емпатія.

Занурення в чуттєвий світ іншого протікає дуже складно. Емпатійні тенденції є наявними в кожній людини, але їх розвиток визначається умовами, в яких відбувається процес виховання особистості, починаючи з кількості змістовних комунікативних зв'язків.

Формування емпатії розпочинається з моменту емоційного спілкування дитини з мамою. Завдяки існуючому механізму наслідування вона імітує міміку, мовні звуки, не усвідомлюючи їх значення, реагуючи на емоційні прояви батьків. З часом дитина починає виділяти себе з оточення і дивитись на себе як на окрему одиницю – формується образ “Я”. Буквальна імітація дій дорослих уступає місце си-

туаційно-рольовому наслідуванню. Дитина ніби виконує соціальні ролі інших, здійснюючи перенос свого “Я” на персонажів своєї уяви й одночасно намагається зрозуміти їх. До юнацького віку кожна людина розпоряджається власним репертуаром ролей, ситуацій і можливих позицій потенційних учасників міжособистісної взаємодії, тому схильність до співпереживання розвивається відповідно до нього. Всі уявлення про можливі форми поведінки, думки, почуття інших актуалізуються при зіткненні з подібними ситуаціями і тоді з них вибираються ті, котрі суб'єктивно здаються найбільш придатними для даного партнера по спілкуванню. Компонентами емпатійного спілкування виступають: а) вміння слухати і чути партнера; б) позитивна установка на співрозмовника; в) розвинута увага, пам'ять і особливо уява [9].

Емпатійні якості людини розвиваються тим інтенсивніше, чим багатше та різноманітніше її уявлення про інших, чим частіше і винахідливіше вона користується ними. Розуміння інших обов'язково пов'язане з розумінням самого себе. Намагаючись пізнати себе, мотиви своїх вчинків і потреб, людина застосовує метод аналогій. Діє свого роду принцип ідентифікації – механізм постановки себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення, перенесення себе у поле, простір, обставини іншої людини, яке й приводить до засвоєння її особистісних змістів. Це дозволяє моделювати змістове поле партнера по спілкуванню, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку.

Спостерігаючи безпосередньо власні дії і пов'язані з ними стани і переживання, людина інтерпретує свою поведінку, оцінює її і надає їй конкретного значення. На основі цього формується образ “Я”. У спілкуванні, знаходячи подібні зовнішні прояви дій оточуючих, людина намагається за аналогією зі своїми станами робити висновки про внутрішній стан і почуття інших. Відбувається атрибуція власних пережитих станів партнерові по спілкуванню.

Сучасний світ, безперечно, впливає на емоційний світ людини. При цьому спостерігаються два, на перший погляд, протилежних, але, по суті, взаємопов'язаних процеси – підвищення емоційної збудливості та розповсюдження апатії. Подібні явища починають наближатись до полюсів, коли втрачається контроль над емоціями, а помірні їх прояви все частіше змінюються крайнощами. Свідомим цього стає очевидне неблагополуччя в емоційній сфері, що призводить до численних проблем в міжособистісному спілкуванні і, як наслідок, до росту напруженості людських взаємовідносин [3].

Характер спілкування викликає відповідну емоційну реакцію, яка стає стійкою при багаторазовому повторенні. Але це не прояв типових властивостей особистості, а реакція на стиль поведінки. Стиль спілкування безпосередньо пов'язаний із вчуванням у партнера. Тут ми знову повертаємось до емпатії – здатності налаштовувати свої емоції на “хвилю” переживань інших людей. Завдяки емпатії вдається уникнути постійної зануреності у власні радощі та засмучення. Емоційний світ оточуючих людей настільки різноманітний та багатий, що зіткнення з ним не залишає шансів на монополію позитивних чи негативних переживань. При цьому емпатія сприяє зрівноваженості емоційної сфери людини.

Розвинутість емпатії залежить не стільки від широти кола взаємодій людини з іншими людьми, скільки від суб'єктивної значущості їх для особистості. Обмеженість кола особистостей, котрим схильна співпереживати людина, не просто блокує емоційну чутливість, а в окремих випадках може переростати в жорстокість. У реальному житті непристосованість до емоційно-емпатійного спілкування може призвести до суттєвих конфліктів у взаємостосунках.

Якщо в процесі спілкування підсилюються сором чи почуття провини, то включаються захисні дії агресії або втечі, які в кінцевому рахунку не покращують спілкування і не вирішують проблеми. В такому випадку уникнення чи вихід із ситуацій, що пов'язані з емоційними перешкодами спілкування, не можуть їх усунути, оскільки такого роду бар'єри мають тенденцію генералізуватись, узагальнюватись і переноситись на нові ситуації. Ця генералізація відбувається внаслідок дії патогенного мислення, що веде до негативного самопідкріплення образів травмуючих ситуацій.

Основою розвитку техніки спілкування є здатність до керування власними емоціями. Причиною емоційних бар'єрів, що дезорганізують поведінку в ставленні до інших, є ті емоції, які виникають у спілкуванні. Прикладом таких емоцій можуть бути гнів, розлюченість, агресія, коли мимовільно здійснюються акти соціального порівняння себе з іншими або одним партнером. Вони негайно викликають емоції і стани, що не розділяються іншими, або, навпаки, передаються шляхом зараження, а це може призвести до несподіваних результатів. Тому в якості запоруки та умов конструктивного спілкування можна виділити наступні способи керування емоціями: а) розподіл емоцій; б) зосередження; в) переключення [9].

Отже, спілкування – одна з найважливіших детермінант емоційних станів особистості, в процесі якого можуть змінюватись як модаль-

ність, так і інтенсивність її емоційних станів. Відбувається їх зближення або поляризація, посилення або послаблення. А саме поляризація емоційних проявів стимулює активний пошук раціональних прийомів регуляції емоцій, вихід яких з-під контролю загрожує внутрішній психологічній стійкості людини, стабільності її суспільних зв'язків та збереженню власного “Я”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. М.: 1981. – С.3-19.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. Избранные труды. М., 1983.
3. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 189с.
4. Джидарьян И.А. Психология общения и развитие личности // Психология. Формирование и развитие личности. М.: 1981. – С. 127-159.
5. Изард К. Психология эмоций / перев.с англ. – СПб.: Изд. “Питер”, 1999. – 464с.
6. Лещинская Е.А. Диагностика и коррекция коммуникативных трудностей у младших подростков. Дисс.канд.пс.наук. – К., 1992. – 117с.
7. Петровский В.А. Понятие отраженной субъективности в концепции персонализации // Экспериментальные методы исследования личности в коллективе. Даугавпилс, 1985. – Ч.1. – С.33-43.
8. Чудова Н.В. Влияние личностных характеристик субъекта на его представление об идеальном партнере по общению. – Психологический журнал. М.: Наука. -Т.14 №3. – 1993. – С.28-37.
9. Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн.изд-во, 1991. – 192 с.

Надійшла до редакції 25.09.2000 г.

С.А.Гарькавец

О некоторых особенностях влияния социальной аномии на ценностные ориентации личности (на примере подростков и юношей)

У статті аналізуються деякі особливості впливу соціальної аномії на ціннісні орієнтації особистості. На при-

кладі підлітків та юнаків показана залежність ціннісних орієнтацій від соціально-психологічних факторів, які займають переважające положення в суспільстві. Досліджені ціннісні орієнтації неповнолітніх правопорушників і визначена їх спрямованість на конформистські цінності.

Динамические изменения, которые в последнее время произошли в нашем обществе, мощным потоком обрушились на массовое и индивидуальное сознание, и привели к фундаментальным разрушениям базовых ценностей, которые десятилетиями насаждались и культивировались в обществе.

Данные процессы во многом уже успели изменить как самого человека, так и тот социальный фон, который детерминирует социально-психологические аспекты его существования. Существенным изменениям подверглись и ценностные ориентации личности, а у некоторых, возможно, имели место и их глобальные трансформации.

Общеизвестно, что ценности являются детерминантами направленности личности и преимущественно выступают, по определению С.Л.Рубинштейна, как подлинный стержень личности [1,с.514]. При этом сама система ценностей личности постоянно развивается, но, будучи сформированной, составляет основу ее мировоззрения и образует, по образному выражению Э.Фромма, некую "систему координат, некую карту природного и социального мира, без которой человек может заблудиться и утратить способность действовать целенаправленно и последовательно" [2,с.200]. Отсюда, учитывая социальные трансформации и то положение, которое сложилось в нашем обществе, закономерным будет вывод о том, что у определенной части наших граждан была утрачена эта карта и они, "заблудившись", утратили возможность целенаправленно и последовательно действовать в просоциальном контексте.

По всей видимости, сегодня мы наблюдаем то состояние, которое в свое время Э.Дюркгейм обозначил термином "аномия".

Это понятие означает безнормативность или отсутствие социальной сплоченности и рассматривается как проявление социальной дезорганизации общества и основная причина самоубийств и преступлений [3,с.43]. По его мнению, отсутствие между живущими в обществе людьми социальной сплоченности как одного из самых важных социальных факторов, существенно влияющих на поведение людей, ведет к их дезорганизации.

Американский социолог Р.Мертон в своей социологической теории причин преступности

также опирается на понятие аномии, но уже в единстве с социальной структурой, где последней рассматривает как социально-психологическую категорию, которая включает в себя две составляющие: наиболее существенные цели, которые ставят перед собой социальные группы общества, и средства, которые употребляются для достижения жизненных устремлений этими группами. Когда нарушается равновесие между этими составляющими, возникают и основания для состояния аномии. При этом асоциальное поведение ощущимо возрастает в том случае, когда превыше всего ставятся определенные символы успеха, якобы общие для всех людей в целом, в то время как социальная структура общества ограничивает или полностью устраняет доступ к законным средствам овладения такими символами для значительной части населения [3,с.48]. Таким образом, явление социальной аномии как производной столкновения целей и средств, существующих в обществе, с самой социальной структурой общества ведет к лишению людей четких границ поведения, вследствие чего последнее приобретает асоциальную направленность. Данное явление, несомненно, отмечается и в нашем обществе. Об этом свидетельствуют как статистические данные роста количества совершаемых самоубийств и преступлений, так и увеличение количества тех, кто хотел бы "отстраниться от жизни", - алкоголиков, наркоманов и т.п.

Показательна в этом отношении духовная атмосфера, которая существует в обществе, и особенно ее воздействие на подростков. Сегодня общество не в состоянии предложить им объединяющей цели и высокозначимых ценностных ориентиров. Даже, казалось бы, такие вечные общечеловеческие ценности, как достоинство, дружба, любовь, свобода, человек и т.п., которые должны быть едиными в своем понимании, с теле-, киноэкранов, по радио и в реальной жизни предлагаются несовершеннолетним в своем псевдосодержании, что не может не сказаться на формировании у них специфического миропонимания, когда, по выражению А.Н.Леонтьева, "малое в жизни человека принимается за великое, а великого не видит совсем" [4,с.75]. Как верно замечают некоторые авторы, у подростков даже исчезло такое понятие, как "мечта", у них даже нет своих песен, если не считать такими "Ты не звонишь, а я тебя так хочу, ла-ла-ла..." И основным детерминирующим звеном в этой цепи, несомненно, выступают "пространства общественной бездуховности и апатии", которые Г.К.Середы связывал с существующим в обществе "парадоксом социального наследова-

ния"[5,с.89-90].Последствия его выражаются в том, что у детей, подростков и юношей происходит характерный сдвиг в поведении, который автор называл редукцией от "социо" к "био" и, который проявляется в увлечении алкоголем, наркотиками, стремлении получить различные организменные удовольствия, что в конечном итоге приводит к росту преступности среди молодежи [5,с.90].

Производная столкновения целей и средств, существующих в обществе,с самой социальной структурой общества,с одной стороны, ослабляет последнее, а с другой - оставляет личность один на один с поражаемыми таким образом проблемами. Личность начинает искать "сильные системы", которые могли бы ей гарантировать относительную безопасность и комфортность существования. Отсюда желание многих подростков и юношей "влиться" в ряды бритоголовых "братков" и пополнить ряды преступных сообществ.

Исследование, которое нами проводилось, ставило своей целью определить основное содержание ценностных ориентаций несовершеннолетних правонарушителей в контексте явлений,имеющих место в нашем обществе. В качестве испытуемых выступили подростки и юноши 14-17 лет,которые привлекались к уголовной ответственности за совершение насильственных преступлений (убийства,разбоя,грабежи). В контрольную группу вошли школьники общеобразовательных школ такого же пола и возраста. В общей сложности в исследовании приняли участие более 120 испытуемых. В исследовании применялся адаптированный вариант методики ценностных ориентаций М.Рокича [6], методы наблюдения, опроса и анализа продуктов деятельности.

Исследование показало, что несовершеннолетние делинквенты и законопослушные испытуемые наиболее значимыми терминальными ценностями считают ценности, относящиеся к интимно-смысловой сфере: ("здоровье" (3,77+1,27; 2,33+1,03); "верные,хорошие друзья"(6,2+1,33;5,27+1,29, $P<0,01$).

Среди инструментальных ценностей у первых релевантными ценностями оказались "сдержанность" (5,13+1,06) и "терпимость" (5,7+1,13), а у вторых - "воспитанность" (6,4+1,39); "независимость" (6,63+1,43); "образованность" (6,97+1,47); "ответственность" (6,3+1,27, $P<0,01$), то есть правонарушители большее значение придают ценностям конформистской направленности, а законопослушные - индивидуалистической. Кроме того, в ценностных предпочтениях законопослушных испытуемых спектр доминирующих ценностей был гораздо шире, чем у правонаруши-

телей. Последнее может свидетельствовать как о несформированности у делинквентов устойчивой системы ценностей, что вообще характерно для данного возраста, так и об узости ценностного спектра, который им доступен для понимания. Это подтверждается тем, что в ходе опроса было установлено специфическое понимание делинквентами ценностных категорий. Так, ценность "здоровье" большинство из них рассматривает как возможность занять более весомое положение в социальной иерархии. "Выжить, выстоять, победить сейчас может самый сильный, самый здоровый". Такие доводы они приводили в подавляющем большинстве, определяя значение данной ценности.

"Верные, хорошие друзья всегда помогут. Они не подведут. С ними можно делать большие дела". Такова интерпретация другой ценности. "Сдержанность" и "терпимость" сейчас необходимы, чтобы выжить. Надо быть осторожным и следить за собой, чтобы не нарваться на неприятности" - так объясняют делинквенты значение этих ценностей.

Обращает на себя внимание низкая значимость для правонарушителей ценности "независимость" (11,07+2,53). Поскольку эта ценность в высшей степени отражает самостоятельность личности, ее индивидуалистическую ориентацию,можно говорить о том, что у делинквентов достаточно сильно развита степень конформности поведения и они включены в определенную социальную группу, с членами которой стараются себя отождествить. В данном случае такой группой могут выступать как сообщники преступлений, так и просто референтная группа релевантной направленности.

Малая значимость и таких ценностей, как "смелость в отстаивании своего мнения" (12,73+1,43); "непримиримость к недостаткам в себе и других" (13,1+1,57), подтверждает направленность ценностных ориентаций несовершеннолетних правонарушителей на конформистские ценности, а учитывая, что они отличаются невысоким уровнем моральной зрелости, о чем свидетельствуют совершенные ими преступления, можно говорить о достаточно высокой степени их конформизма и, как отмечает А.М.Яковлев,ориентации не на принятие социальных норм и ценностей, а на личную выгоду или безопасность [7,с.147].

Таким образом, социальная аномия для личности является своеобразным катализатором поиска системы с сильными внутргрупповыми связями, которые могут гарантировать ей хотя бы относительную безопасность. Преступное сообщество имеет четкую иерархиче-

скую структуру, где цели и средства направлены на ее усиление, что гарантирует выживаемость как самого сообщества, так и отдельных его членов. Единственным условием является устойчивая ориентация личности на ценности конформистской направленности, что ведет к дальнейшему сплочению этого сообщества. Учитывая, что количество заключенных в местах лишения свободы за последних пять лет ежегодно возрастало на 11% [8, с.8], и в основном за счет молодежи, состояние анонии можно охарактеризовать как значимый индикатор девальвации правосознания нашего общества и последовательной редукции ценностных предпочтений личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком, 1988. - 688с.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. - М.: Республика, 1994. - 447с.
3. Социология преступности. - М.: Изд-во юр. лит., 1966. С.295-299.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Полит издат, 1975. - 302с.
5. Середа Г.К. Aut bene, aut nihil // Современное общество. 1993. - С.82-92.
6. Методика "Ценностные ориентации" М.Рокича // Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / Отв.ред. А.Ф.Кудряшов. - Петрозаводск: Петроком, 1992. С.112-114.
7. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. - М.: Изд-во юр.лит., 1971. - 248с.
8. Тюремная реформа в посттоталитарных странах. Информационный бюллетень о международном семинаре, состоявшемся 10-12 ноября 1998г. в Донецке // Донецк: "Донецкий Мемориал", 1999. - 16с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

О.Ф.Говоруха

Исследование основных типов отношения к болезни у больных невротическими расстройствами

У статті розглядається питання психодіагностики основних типів відношення до хвороби у пацієнтів із невротичними розладами та неврастенією. Дослідження проводилось за допомогою методики «Тип відношення до хвороби». Була виявлена різниця типів від-

ношення до хвороби між двома згаданими групами хворих. Отримані результати можуть бути використані для поліпшення заходів психокорекційного напрямку з урахуванням типу відношення до хвороби та самого захворювання.

«Внутренняя картина болезни» [6] как одна из интегральных характеристик больного человека в настоящее время широко изучается как клиническими, так и психодиагностическими методами для поиска возможностей повышения эффективности лечебно-реабилитационных мероприятий.

Исследование отношения к болезни является одним из направлений изучения системных отношений личности больного [9]. Специалисты, занимающиеся изучением этой проблемы, различным образом определяли весь комплекс переживаний, связанных с болезнью. Еще в 1934 году Р.А.Лурия вслед за Гольшейдером указывал на важность изучения субъективной стороны заболевания, тогда же он и ввел понятие «внутренняя картина болезни» (ВКБ). «Внутренней картиной болезни я называю всё то, что испытывает и переживает больной, всю массу его ощущений, не только местных болезненных, но его общее самочувствие, самонаблюдение, его представление о своей болезни, о её причинах - всё то, что связано для больного с приходом к врачу» [6].

Наряду с понятием «внутренняя картина болезни» в медицине используются такие понятия как «переживание болезни» (Е.А.Шевелев, 1936), «отношение к болезни» (В.Н.Мясищев; 1935), «сознание болезни» (Е.С.Краснушкин; 1950 и Л.Л.Рохлин; 1972). Такое разнообразие понятий, применяемых при описании субъективного аспекта заболеваний, отражает всю сложность того психического явления, которое за ними стоит.

В 80-е годы появляется ряд работ, освещающих медико-психологические аспекты внутренней картины болезни при нервно-психических заболеваниях. Это работы таких авторов как Б.Д.Карвасарский (1980), А.В.Квасенко и Ю.Г.Зубарев (1980), В.А.Ташлыков (1984), Л.Ф.Шестопалова (1984), В.В.Николаева (1987). Несмотря на такое количество исследований, так или иначе затрагивающих проблему ВКБ, эта тема продолжает оставаться актуальной. Дальнейшее изучение этого вопроса имеет важное теоретическое и практическое значение.

Отношение к болезни, обладая всеми характеристиками, присущими психологическим отношениям, содержит в себе когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Когнитивный компонент включает в себя знание о болезни, её осознание, понимание её ро-

ли и влияния на жизненное функционирование больного, предполагаемый прогноз. Эмоциональный - ощущение и переживание болезни и всей ситуации с ней связанной. Поведенческий - связанные с болезнью реакции, способствующие адаптации к ней и выработку определенной стратегии поведения в жизненных ситуациях в связи с болезнью (принятие роли больного, активная борьба с болезнью, игнорирование пессимистических установок и пр. [31]).

Выступая в качестве активного субъекта деятельности, человек, заболевая, остается им. Это находит выражение, прежде всего, в том, что в новой жизненной ситуации - в условиях болезни - человек формирует собственное отношение к новым обстоятельствам жизни и самому себе, т.е. внутреннюю картину болезни [11].

Приспособление к новой трудной ситуации болезни происходит с помощью психологических механизмов, которые участвуют в образовании ВКБ. Но, несмотря на их защитную направленность, они могут в ряде случаев мешать адекватному отражению в сознании больного его заболевания [8]. Устойчивое и длительное действие защитных механизмов, направленных на нейтрализацию эмоционального напряжения, при сохранении психологического конфликта закрепляет неадекватные формы поведения [12]. Наличие неадекватно сформированной ВКБ может опосредованно отрицательно влиять на течение и исход заболевания, создавать серьезные трудности во взаимоотношениях человека, становиться тормозом для реализации сложных жизненных программ, а иногда способствовать изменению (уплощению) самой личности [4].

Спектр личностных реакций на болезнь человека достаточно велик: от полного игнорирования своего заболевания до «ухода в болезнь».

Примером этого утверждения может послужить разнообразие типов отношения к болезни при наличии невротических расстройств.

Интерес к этому заболеванию объясняется как значительным распространением невротических расстройств среди населения, так и близостью этой области медицины к более общим проблемам адаптации и дезадаптации человека в современном мире.

В настоящее время основные исследования в этой области сосредоточены на углублении представлений о патогенетических механизмах неврозов, включая психологические их аспекты, а также патоморфозе этого заболевания.

Клиническая картина невроза определяется особенностями личности человека. Следова-

тельно, число возможных клинических вариантов невроза практически безгранично, так как личность неповторима [10]. Это позволяет говорить, что каждый больной невротическим расстройством болеет по-своему. Тем не менее, исследование типов отношения к болезни может помочь выделить определенные паттерны поведения больных невротическими расстройствами в связи с заболеванием. При неадекватном отношении к болезни больной нуждается в психокоррекционном воздействии.

Таким образом, в настоящее время трудно представить себе пути оптимизации лечебно-восстановительных мероприятий без учета реакций личности на болезнь. Помощь здесь может оказать специально разработанная методика, которая позволяет объективизировать и классифицировать данные.

Для решения этой психодиагностической задачи используется методика «Тип отношения к болезни» (ТОБ) [7]. С помощью этой методики определяются 12 типов отношения к болезни: гармоничный (Г), эргопатический (Р), анозогнозический (З), тревожный (Т), ипохондрический (И), неврастенический (Н), меланхолический (М), апатический (А), сенситивный (С), эгоцентрический (Я), паранойяльный (П), дисфорический (Д). Различные сочетания типов образуют диффузный и смешанный типы.

С целью обобщающего анализа профиля шкальных оценок указанные типы объединены в три блока. В первый блок вошли шкалы гармоничного, эргопатического и анозогнозического типов реагирования. Эти типы отражают меньшую выраженность социальной дезадаптации больного в связи с заболеванием. Второй блок включает типы реагирования с интрапсихической направленностью: тревожный, ипохондрический; неврастенический, меланхолический и апатический. Третий блок представлен типами реагирования на болезнь с интерпсихической направленностью: сенситивный, эгоцентрический, паранойяльный, дисфорический. Шкалы второго и третьего блоков характеризуют наличие у больного личностной дезадаптации в связи с заболеванием [7].

С помощью методики ТОБ были обследованы две группы больных невротическими расстройствами. В первую группу вошли больные с диагнозом диссоциативные (конверсионные) расстройства, во вторую - больные с диагнозом неврастения [5]. Цель исследования заключалась в анализе основных типов отношения к болезни у больных этих двух групп.

Статистическая обработка данных велась с привлечением непараметрического статистического критерия знаков. Результаты исследо-

вания приведены в Таблице 1. Необходимо указать, что в целом, как показывает таблица, для больных невротическими расстройствами характерно многообразие вариантов отношений к болезни, а также их диффузность. Как свидетельствуют результаты исследования, существуют значимые различия в типах отношения к болезни между двумя группами больных. В частности, у больных неврастений достоверно выше показатель эргопатического типа отношения к болезни. Такой тип реагирования на болезнь предполагает сверхответственное отношение к работе, стремление, во что бы то ни стало сохранить свой профессиональный статус.

Механизмом компенсаторного реагирования в данном случае является «уход от болезни в работу». Такой тип «гиперкомпенсации» позволяет игнорировать факт недостаточности своих сил в решении конфликта [12].

У больных неврастений в преморбиде с наибольшим постоянством проявлялись такие особенности личности как общительность, гиперсоциальные установки, склонность к рациональной оценке окружающего мира и самоанализу [1]. Наличие гиперсоциальных установок способствует «уходу от болезни в работу». При затяжном течении невроза основным защитным механизмом у больных неврастений становится рационализация [13].

Эргопатический тип отношения к болезни входит в 1-й блок шкальных оценок, где социальная дезадаптация больных в связи с болезнью менее выражена [7]. У больных неврастений, суммарные оценки по 1-му блоку адаптивных реакций достоверно более высокие по сравнению с оценками у больных диссоциативными расстройствами.

Преобладание адаптивных реакций на болезнь может указывать на большую выраженность адаптивных возможностей больных неврастений.

У больных диссоциативными расстройствами, наоборот, возрастают оценки по шкалам дезадаптивного типа реагирования (блоки II и III). В то же время значение шкалы эргопатического типа отношения к болезни у больных этой группы достоверно ниже, чем у больных неврастений.

По сравнению с больными неврастений, в группе больных диссоциативными расстройствами обнаружены достоверно более высокие показатели по неврастеническому, ипохондрическому типам отношения к болезни. Эмоционально-аффективный аспект отношений у больных с этими типами реагирования клинически выражается в реакциях по типу раздражительной слабости, угнетённом состоянии, отказе от борьбы, «капитуляции» перед заблуждением.

Таблица 1.

Типы отношения к болезни больных невротическими расстройствами

Тип отношения к болезни	Средняя величина значений ($M \pm m$) у больных диссоциативными расстройствами	Средняя величина значений ($M \pm m$) у больных неврастений	Достоверность различий ($p < 0.05$)
Г	8.04 ± 4.81	8.80 ± 5.02	
Р	11.17 ± 4.19	12.06 ± 4.18	+
З	3.48 ± 2.38	3.91 ± 2.65	
Т	17.51 ± 3.14	17.38 ± 3.16	
И	15.61 ± 2.41	15.10 ± 2.87	+
Н	15.38 ± 2.27	12.19 ± 2.04	+
М	8.97 ± 2.57	8.48 ± 2.66	
А	8.08 ± 2.55	5.48 ± 1.89	+
С	18.17 ± 2.70	18.76 ± 2.88	
Я	12.34 ± 2.09	10.38 ± 1.78	+
П	7.57 ± 1.28	6.74 ± 1.32	+
Д	7.91 ± 1.55	5.53 ± 1.36	+
Блоки			
I	22.70 ± 8.27	24.78 ± 8.46	+
II	65.57 ± 8.61	58.65 ± 9.39	+
III	46.00 ± 4.12	41.42 ± 4.18	+

"+" означает наличие различий в типах отношения к болезни между группами

Больные диссоциативными расстройствами имеют достоверно более высокие показатели типов реагирования на болезнь с интерпсихической направленностью (III блок). У этой группы по сравнению с больными неврастений, выше значения по эгоцентрическому, паранойяльному и дисфорическому типам. Больные с указанными типами жалуются на недостатки внимания, склонны обвинять других в своём недуге. Такая позиция больных позволяет им, не меняя прежние паттерны поведения, направить свою деятельность не на решение проблемы, а на борьбу с внешними обстоятельствами. Защитным психологическим механизмом при дисфорическом типе отношения к болезни является проекция.

Ещё одним типом отношения к болезни, характерным для больных диссоциативными расстройствами, является эгоцентрический. Эгоцентрический тип отношения к болезни включает в себя реакцию "Ухода в болезнь". "Уход в болезнь" является условно желательной ситуацией освобождения от субъективно неразрешимых личностных конфликтов. Как пишет К.Ясперс: "болезнь в этом случае становится главным содержанием их жизни, средством для того, чтобы извлекать выгоду и уклоняться от требований, предъявляемых реальностью" [14].

В преморбиде особенности личности больных диссоциативными расстройствами характеризовались эгоцентризмом, гипосоциальными установками, завышенной самооценкой, повышенным самовнушением, склонностью переносить симптомы болезни у других людей на себя самих, сниженной способностью к самоанализу, склонность к преимущественно эмоциональным оценкам окружающему миру и своего места в нём [1].

Поскольку форма невротического расстройства зависит не столько от характера и степени выраженности психогенного воздействия, сколько от личностных свойств человека, указанные преморбидные особенности личности больных диссоциативными расстройствами имеют важное значение [1]. Описанные особенности могут искажать понимание больным характера своего заболевания, а также поведенческие реакции больного по отношению к своему заболеванию. Симптоматика болезни в этом случае приобретает характер «условной желательности». Адекватному формированию концепции болезни препятствует эмоциональная установка на использование болезни в качестве средства невротической защиты. Защитные психологические механизмы личности превращаются в данном случае в источник нежелательных девиаций.

Полученные данные позволяют высказать некоторые предположения, касающиеся отно-

шения личности к болезни при наличии различных невротических расстройств. Несмотря на разнообразие типов отношения к болезни, а также их диффузность, существуют определённые паттерны изменений системы отношений при диссоциативных расстройствах и неврастении.

У больных неврастений этот паттерн выражается в функционировании такого механизма психологической защиты как «бегство в работу», о чём свидетельствует также и преобладание у них эргопатического типа отношения к болезни. «Бегство в работу» у этой группы больных часто сопровождается переутомлением, которое больные склонны расценивать как причину невроза. Такая позиция может нарушать способность больного к уяснению "правильной взаимосвязи между причиной и следствием недуга.

Больные диссоциативными расстройствами имеют достоверно высокие показатели по суммарным значениям шкальных оценок, составляющих второй и третий дезадаптивные блоки. По сравнению с больными неврастений, у больных диссоциативными расстройствами выше показатели по неврастическому, ипохондрическому и апатическому типам второго дезадаптивного блока. Второй блок включает в себя типы реагирования с интрапсихической направленностью.

Среди типов отношения к болезни, входящих в третий блок, высокие показатели шкальных оценок у этой группы больных получены по эгоцентрическому, паранойяльному и дисфорическому типам. Названные типы реагирования входят в третий блок шкал и имеют интерпсихическую направленность. Указанные типы реагирования, входящие в I и II блоки, могут свидетельствовать о большей выраженности личностной дезадаптации в связи с заболеванием у больных диссоциативными расстройствами. Тип реакции больных неврастений сопровождается меньшей выраженностью социальной дезадаптации и относится к I блоку (гармоничный, эргопатический и анозогнозический типы отношения к болезни).

В целом, как уже отмечалось, для больных невротическими расстройствами характерно наличие диффузности в типах отношения к болезни, что в определённой мере может быть связано с наблюдаемой в последнее время тенденцией к распространению смешанных расстройств, включающих симптомы разных форм неврозов, а также признаков их соматизации [2].

Таким образом, знание клинико-психологических типов отношения к болезни у больных невротическими расстройствами углубляет понимание роли личностных факторов

в теченні захворювання. Учёт структури внутрішньої картини хвороби, формуються при невротических розладах, дозволяє правильно обґрунтувати вибір психокоррекційних заходів цим групам пацієнтів.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов В.С. Значение праморбидных особенностей личности в формировании самосознания у больных истерическим неврозом и неврастениями // Клинический аспект самосознания при психических заболеваниях в связи с вопросами диагностики и реабилитации. - Куйбышев, 1982. - С.19-27.
2. Ванчкова Н.П. Патоморфоз неврологических расстройств // Новые Санкт-Петербургские врачебные ведомости - 2000. - №2. - С.40-44.
3. Вассерман Л.И., Вукс А.Я., Иовлев Б.В., Карпов Э.Г. О психологической диагностике типов отношения к болезни // Психологическая диагностика отношения к болезни при нервно-психических заболеваниях - Л., 1990. - С.8-15.
4. Кабанов М.М., Личко А.Е., Смирнов В.М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. - Л.: Медицина, 1983. - 312 с.
5. Карманное руководство к МКБ-10. - К.: Сфера., 2000. - 441 с.
6. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезни и иатрогенные заболевания. - М.: Медицина, 1977. - 112с.
7. Методика для психологической диагностики типов отношения к болезни. - Л., 1987. - 25 с.
8. Мучник Л.С., Смирнов В.М., Резникова Т.Н. Нейропсихологические и личностные аспекты ВКБ // Нейропсихологические исследования в неврологии, нейрохирургии и психиатрии. - Л., 1981. - С.13-21.
9. Мясисев В.Н. Личность и неврозы. - Л., 1960. - 428 с.
10. Никифоров А.С. Неврозы // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. - 1998. - №11. - С.33.37.
11. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. - М., 1987. - 167с.
12. Ташлыков В.А. Клинико-психологическое исследование «внутренней картины болезни» при неврозах в процессе их психотерапии / Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. - 1981, №11- С.1708-1711.
13. Ташлыков В.А. Психология лечебного процесса. - Л.: Медицина, 1984.
14. Ясперс К. Общая психопатология. - М., 1997. - 1054с.

Н.Ю.Діомідова

Умови правової соціалізації особистості

Исследование посвящено проблеме формирования правового сознания личности, являющегося важным компонентом структуры сознания. В процессе социализации личности формируется правовое поведение, которое обеспечивается правовым сознанием.

Следует отметить, что социализация предполагает известную адаптацию к меняющимся условиям жизни человека, поэтому процесс социализации начинается с раннего возраста и так или иначе продолжается всю жизнь.

В связи с целями исследования нами был подобран комплекс методов, включивший методы исследования личности, её статус в группе ценностных ориентаций (16 PF Кеттелла, самооценка, социометрия, групповая оценка личности, опросник терминальных ценностей и др.). Уровень сформированности правового сознания исследовался с помощью диагностических методик: 1) «Незаконченные предложения»; 2) Методика для исследования содержания правового сознания; 3) Методика для исследования уровня правового сознания.

Результаты исследования показали низкий уровень развития правового сознания по всем возрастным группам. Внутри каждой возрастной группы имеются различия, прежде всего касающиеся подгрупп конформистов и неконформистов.

Наше дослідження присвячено проблемі формування правової свідомості, яке є важливим компонентом структури свідомості. Правова свідомість забезпечує людині необхідну правонормативну поведінку особистості й формується в процесі соціалізації особистості.

Під соціалізацією, яка розглядається з точки зору суспільства, розуміється включення індивіда в систему суспільних відносин шляхом наділення його суспільними властивостями. При намаганні виділення стадій соціалізації неможна не враховувати різні класифікації вікової періодизації життя людини. Багато характеристик, які покладені в основу періодизації життєвого циклу, будучи досить суттєвими при аналізі фізіологічних та інших факторів розвитку індивіда, не такі важливі в соціально-психологічному аспекті.

З точки зору суспільства, найбільш суттєва діяльність людини пов'язана з виготовленням матеріальних та духовних благ, а також із продовженням роду.

Часто відокремлюють слідуючи стадії (соціально-значимі періоди) життєдіяльності соціалізації:

- 1) рання (від народження до вступу до школи);
- 2) навчання (з моменту вступу до школи до закінчення очних форм загального та професійного навчання);
- 3) соціальна зрілість;
- 4) завершення життєвого циклу (з моменту припинення активної трудової діяльності).

Активність людини несе умовний характер, тому, що багато видів діяльності людини при збереженні здоров'я (психічного та фізичного) дозволяють їй працювати до глибокої старості (вчені, представники світу мистецтв, керівники та ін.).

Задачі соціалізації вирішуються соціальними інститутами, важливішими з яких є сім'я, дитячі дошкільні заклади, школи (середньо-освітня, середньо-спеціальна, вища та ін.), суспільні, виробничі, політичні організації, правоохоронні органи, засоби масової інформації.

Засоби, якими розраховує суспільство (та соціальні інститути), соціалізуючи своїх членів, зводяться до норм, знаків та цінностей. Можна погодитися з Ж.Піаже, коли він пише: "Основні реальності, які створюються соціальним шляхом та безпосередньо цікавлячі психологію індивідів, такі: 1) правила (моральні, юридичні, логічні та ін.), 2) цінності, які відповідають чи не відповідають цим правилам, 3) знаки." [1, с.70]; [2, с.210]

Норми розуміються нами в широкому смислі як зразки, еталони, стандарти, типи, правила поведінки, які історично виробляються суспільством, частина з яких з часом закріплюється, конвенціалізується та інституалізується у вигляді етичних, правових й так званих "технічних" норм.

Найбільш простий засіб передачі правил – власний приклад та наслідування. Однак такий шлях навчання притаманний й тваринам. Людство ж виробило специфічний шлях формування, збереження та передачі норм, правил поведінки за допомогою знаків, знакових систем (у першу чергу мови, лінгвістичних систем). Накопичення, збереження та передача інформації шляхом знакових систем можлива лише остільки, оскільки знаки мають значення, яке зрозуміле для тих хто їх сприймає.

Історично формуються й певні відношення людей до об'єктів діяльності, спілкування та пізнання, виробляється система цінностей. Цінності – це виявлення відношення людини до тих чи інших об'єктивних властивостей об'єктів, які мають певне значення для людей. Системи цінностей, об'єктивно існуючі як відношення, оцінка людиною значення,

"корисності" об'єктів відіграють важливу роль в житті людей, вони є однією з детермінант поведінки людини. У відповідних ситуаціях ціннісна свідомість актуалізується й направляє поведінку людини більш суттєвим образом, ніж тільки вузько моральні, а тим більш естетичні ідеали (цінності).

Пік протиправної поведінки припадає на період переходу особистості до соціальної зрілості.

Правове регулювання є одним з засобів, за допомогою яких державна влада визначає процес соціалізації індивіда у напрямку, який відповідає вимогам прийнятих правових норм.

Норми права справляють на кожного громадянина безпосередній вплив, вони обумовлюють, передусім, міру можливої поведінки суб'єкту, гарантують систему прав та свобод (відповідно прийнятої Конституції України та Декларації прав людини). Разом з цим правові норми передбачають одночасно міру обов'язкової поведінки, якої кожний громадянин повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування суспільства та кожного з її членів.

Слід відмітити, що соціалізація передбачає певну адаптацію до умов життя людини, які змінюються, тому процес соціалізації починається з раннього віку й так чи інакше продовжується усе життя.

Якщо в ранньому віці, до досягнення громадянином дієздатності (здатності не тільки мати права, але самому їх здійснювати та нести юридичні обов'язки), роль правових норм в соціалізації індивіда має в більшій мірі опосередкований характер та виявляється в регулюванні відомих відношень в сім'ї, школі, де виховується дитина, де турбуються про її навчання та виховання, то в подальшому право забезпечує людині вступ у відповідні правові відношення, в яких вона є вже самостійним носієм прав та обов'язків, які передбаченні законом.

Необхідно, щоб людина отримала гарне правове виховання, але до настання віку юридичної відповідальності (чотирнадцять років) воно найчастіше за всього не підкріплюється безпосередньою можливістю та необхідністю участі в конкретних правовідносинах, юридичною відповідальністю за порушення в порядку.

Невірно розуміти сутність правової соціалізації як конформізм, який прищеплюється особистості, розглядати його як соціальне благо, яке забезпечує соціальний порядок та високий рівень організації суспільства чи як примус.

Правова соціалізація не зводиться й не повинна зводитись не до конформізму, не до

примушення, стереотипності мислення та поведінки.

Треба враховувати, що необхідна в суспільстві правова дисципліна може забезпечуватися різноманітними шляхами. "Дисципліна гальмування", яка пов'язана з існуванням норм заборони (порушення яких веде до покарання), мало сприяє розвитку творчої активності особистості, яка так актуальна в період серйозних перетворень в суспільстві. "Дисципліна подолання" передбачає сприймання правових норм якості власних ціннісних орієнтирів, моральних стимулів, не тільки не заважає індивідуальній творчій активності особистості, а навпаки, сприяє її максимальному прояву в корисному для суспільства нахилі.

Безпосередній вплив норм права на соціалізацію індивіда відбувається в різноманітних формах: шляхом встановлення правового статусу особистості, шляхом наділення її колом конкретних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідношень, шляхом залучення до юридичної відповідальності осіб, які порушили правопорядок і т. ін.

Відомо, що соціалізація особистості виконується в безперервному процесі соціальної комунікації. Людське життя протікає в рамках тих чи інших соціальних груп, в яких поведінка людей регламентується системою соціальних норм та системою соціальних заходів впливу, яка забезпечує підкорення нормам групи, - соціальним контролем.

Поведінка людини в групі в багатьох випадках залежить від розуміння нею своєї ролі, її прийняття та здатності її виконувати. Впливу групи (конформності) в більшій чи меншій мірі підкорені всі люди. Розглядаючи співвідношення конформності та дотримання норм права можна виділити наступні ситуації:

- 1) людина схвалює правові норми та підкоряється їм в силу згоди з їх змістом;
- 2) не схвалює, але підкоряється;
- 3) не схвалює й не підкоряється;
- 4) погоджується із змістом правових норм, але не підкоряється їм. [3, с.168]

У зв'язку з цілями дослідження нами був підібран комплекс методів, який включає методи дослідження особистості, її статус в групі ціннісних орієнтацій (16 PF-Кеттелла, самооцінка, соціометрія, групова оцінка особистості, опитувальник термінальних цінностей).

Рівень сформованості правової свідомості ми перевіряли на різних етапах соціалізації особистості, в різних вікових групах (підлітки, старшокласники, студенти). Для цього напрямку дослідження застосовувалися три діагностичні методики: 1) "Незакінчені речення" (НР); 2) Методика для дослідження змісту правової свідомості (ЗПС); 3) Методика для дослідження рівня правової свідомості (РПС).

НР – ця методика збудована за принципом спрямованої проєкції, коли досліджувальний може сформулювати свою думку про права людини; він має 30 питань, кожний з яких передбачає три варіанти заданих відповідей, а четвертий може бути вільно сформульований відповідаючим.

Наприклад:

У кожної людини повинна бути можливість...

1. захищатися за допомогою держави;
2. самому захищати свої права;
3. отримати юридичну допомогу;
4. ...

ЗПС – ця методика будується на основі вибору судження з двох альтернатив, з послідовною якісною оцінкою свого міркування.

Наприклад:

Кожна людина	Кожна людина
має право на	повинна при-
свободу мирних	3210123 ймати участь в
зборів та асоціацій	мирних зібраннях та асоціаціях

РПС – предметом аналізу цієї методики виступають права людини. Необхідно вибрати з набору прав – вісім, проранжувати їх за ступенем значності.

Результати дослідження показали низький рівень правової свідомості за всіма віковими групами (за методом РПС) та низькі оцінки за методами НР та ЗПС у підлітків при середніх у старшокласників та студентів. Ми вважаємо, що це пов'язано з кращим знанням основного закону Конституції країни. Усереднені кожної вікової групи мають відмінності, які передусім стосуються підгруп конформистів та неконформистів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ж.Пиже Психология междисциплинарных связей в системе наук. Вопросы философии, 1966, - № 12, с.70;
2. Ж.Пиже Избранные психологические труды. - М., 1969, с.210;
3. Яковлев А.М. Преступность и общественная психология. - М., 1967, с.168.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

О.О.Євдокімова

Психологічні особливості іншомовної текстової діяльності

Существуют значительные отличия между системами действий, составляющими текстовую деятельность на

родном и иностранном языках. В статье даётся подробный анализ психологических особенностей структурно-функциональной модели иноязычной текстовой деятельности. Рассматривается роль памяти на всех этапах её осуществления. Анализируются также различные аспекты изучения проблемы иноязычных способностей.

Питання психологічної специфіки текстової діяльності, психологічних особливостей її функціонування та формування вже були предметом дослідження сучасних вітчизняних психологів (Т.М.Дрідзе, С.П.Бочарова, Т.Б.Хомуленко та ін.). Якщо проблеми текстової діяльності в тому чи іншому аспекті розглядались рядом авторів, то проблеми іншомовної текстової діяльності практично не були предметом окремих досліджень. Ряд результатів, якими було б доцільно скористатися при визначенні психологічних особливостей функціонування та формування іншомовної текстової діяльності, можна відмітити мабуть лише в руслі вивчення питань, пов'язаних з психологією іншомовних здібностей. До дослідників, які вивчали психологічні особливості іншомовних здібностей відносяться перш за все Артьомов В.А., Каспарова М.Г., Беляев Б.В., Зимня І.О., Імедадзе Н.В. та інші.

Аналізуючи різноманітні роботи з психології іншомовних здібностей, Зимня І.О. зробила спробу їх класифікації.

До визначення іншомовних здібностей, на думку І.О.Зимньої, в психології підходять з трьох сторін:

а) з позиції виявлення здібностей до різних аспектів мови і мовленнєвих вмінь, мовленнєвих процесів рецепції і продукції;

б) з позиції визначення особливостей психічних процесів - сприймання, пам'яті, мислення, які є ядром структури здібностей відносно засвоєння мовного матеріалу;

в) з точки зору визначення впливу індивідуально - психологічних, характерологічних, особистісних особливостей людини - волі, емоцій, типу темпераменту, екстраверсії - інтраверсії і т.д.- на успішність оволодіння і володіння іноземним мовленням.

Аналізуючи психологічну природу іншомовних здібностей в рамках першого напрямку їх вивчення, Б.В.Беляєв вважав, що можна говорити про десять категорій таких здібностей (1). Із них "чотири пов'язані з володінням основними аспектами мови..., чотири - з виконанням основних мовленнєвих процесів (здатність слухання, говоріння, читання і письма іноземною мовою), а дві є загальними центральними здібностями, в яких іншомовне мислення є ніби фокусом зосередження всіх мовленнєвих здібностей, а чуття мови - мовних здібностей" (1).

Дослідження іншомовних здібностей, проведені під керівництвом І.О.Зимньої в рамках другого підходу, виявили значний зв'язок між рівнем розвитку певних показників психічних процесів і успішністю оволодіння іншомовним мовленням. В ролі таких показників виступили: обсяг оперативної пам'яті, ймовірне прогнозування, швидкість мовного узагальнення (вияв мовного правила), слухова диференційна чутливість. На думку Зимньої І.О. успішність оволодіння іноземним мовленням проявляється: 1) в швидкості накопичення мовних засобів; 2) мимовільності і неусвідомленості підведення нового, незнайомого мовного явища під відоме мовне правило; 3) в легкості і мимовільності комбінаторних варіантів виразу думки; 4) в покращенні якісної часової характеристики всіх видів мовленнєвої діяльності в процесі навчання - говоріння, слухання, читання, письма.

Два описані підходи об'єднані в роботах П.Пимслера, Дж.Керрола, Л.Якобовіца, де наводяться чотири види мовленнєвих здібностей. Два з них належать до граматики - це "граматична чутливість" як здатність визначати граматичну форму і здатність виводити граматичне правило, еталон. Третій належить до лексики - здатність до механічного запам'ятовування "великої кількості асоціацій за короткий час".

Четвертий вид - це здатність до фонетичного кодування, тобто "здатність так кодувати фонетичний матеріал, що сприймається на слух, щоб можна було через декілька секунд впізнати його, ідентифікувати і запам'ятати".

Третій підхід, найбільш наочно представлений в роботах дослідницької групи М.Г.Каспарової, яка показала значний зв'язок особистісних і комунікативних особливостей людини з успішністю оволодіння нею іноземним мовленням.

Як видно із наведеної вище класифікації поглядів на психологію іншомовних здібностей вони мають спільні риси. Для всіх досліджень характерним є визнання значної ролі пам'яті та системи інтелектуальних здібностей, що лежать в основі текстових умінь.

На наш погляд, система дій, що включені в текстову діяльність, повинна бути розглянута як цілісне явище, а не як їх механічна сума. Для цього доцільно з використанням принципів системного підходу, створення структурно-функціональної моделі текстової діяльності. Саме такою проблемою займалися С.П.Бочарова, І.В.Головнюва, Хомуленко Т.Б. Проте в роботах цих авторів запропонована структурно-функціональна модель текстової діяльності, яка створювалася для оператора, для школярів з урахуванням користування рідною мовою, а не іноземною. На наш погляд

існують значні відмінності між особливостями функціонування текстової діяльності рідною і іноземною мовами.

Розглядаючи структурно-функціональну модель текстової діяльності, що ми вже аналізували при розгляді ролі пам'яті в ній, можна виділити відмінні психологічні особливості роботи з іншомовним текстом. Виходячи з моделі, перший етап текстової діяльності, відображений у сенсорному блоці, припускає первинну фіксацію текстової інформації. У тому випадку, якщо така є іншомовною, цей етап роботи з текстом виявляється більш складним і тривалим за рахунок того, що первинна фіксація текстової інформації відбувається не тільки в результаті співвіднесення з текстовими еталонами довгострокової пам'яті, але й у результаті перекладу змісту іншомовної інформації. У такому випадку успішність і адекватність фільтрації і первинного добору текстової інформації виявляється в залежності від ефективності її первинної фіксації. У такий спосіб можна зробити висновок, що вже на стадії сенсорного блоку іншомовна текстова діяльність виявляється більш складною і більш залежною від змісту і функціонування мнемічного й інтелектуального блоків.

Що стосується мнемічного блоку, що включає довгострокову і короточасну пам'ять, то його зміст у випадку іншомовної текстової діяльності ускладнюється за рахунок таких компонентів:

а) довгострокова пам'ять - додається іншомовний понятійно-категоріальний апарат, мотиви і цілі іншомовної текстової діяльності, норми іноземної мови і способи вираження заданого змісту;

б) короточасна оперативна пам'ять - змінюється така її функція як збереження текстової інформації, необхідної для переносу в довгострокову пам'ять, з урахуванням ефективності реалізації механізмів перекладу іншомовної інформації на рідну мову. Змінюється така функція як співвіднесення ознак тексту з цілями й установками з довгострокової пам'яті, тому що зміст цих цілей і установок текстової діяльності змінено за рахунок розширення.

в) Що стосується інтелектуального блоку, то до його функцій додається функція співвіднесення категоріального апарата суб'єкта, що міститься в довгостроковій пам'яті, з категоріальним апаратом тексту. Ускладнюється функція смислового декодування. З'являється функція розширення, диференціації й уточнення іншомовного понятійно-категоріального апарата. Представлено функцію аналізу форми вираження думки іноземною мовою і співвіднесення його результатів з формами, закріпленими в довгостроковій пам'яті.

г) Мовленнєво - моторний блок, що складає заключну стадію текстової діяльності, припускає мовне оформлення і різні варіанти фіксації текстового матеріалу. У випадку іншомовної текстової діяльності, на відміну від такої рідною мовою, цей блок необхідно повинен включати повторний переклад інформації (первинний переклад здійснюється на першій стадії іншомовної текстової діяльності, сенсорний блок). Крім того, мовне оформлення іншомовної текстової інформації обов'язково вимагає використання мовного досвіду, зафіксованого в довгостроковій пам'яті, і рефлексії, тобто усвідомлення і співвіднесення форм, способів, структурних орієнтирів, що містяться в мнемічному блоці.

д) І, нарешті, зворотний зв'язок як завершальний момент в іншомовній текстовій діяльності, безпосередньо виконує рефлексивні функції, тобто функції співвіднесення, зіставлення отриманого результату діяльності з образом передбачуваного.

Саме урахування всіх указаних відмінностей і повинно бути одною з теоретичних основ для ефективного формування іншомовної текстової діяльності.

Виходячи з особливостей функціонування текстової діяльності взагалі і текстової діяльності нерідною мовою зокрема, можна констатувати істотну роль і істотний вплив пам'яті на ефективність її здійснення. Як було нами розглянуто раніше, пам'ять є присутньою у різних мірі на всіх етапах реалізації текстової діяльності (як у продуктивному, так і в репродуктивному її варіанті). Стосовно ролі пам'яті в реалізації іншомовної текстової діяльності, то вона виявляється в такому:

- фіксація та оформлення текстової інформації - це дії, що є замісниками мнемічної функції, з одного боку;
- з іншого боку, досконале їх виконання сприяє подальшому міцному закріпленню текстової інформації в пам'яті, та ефективному її відтворенню;
- і, нарешті, зворотній зв'язок, як завершальний момент у будь-якій діяльності здійснюється виключно завдяки співвіднесенню цілей текстової діяльності, що містяться в довгостроковій пам'яті, критеріїв необхідних ознак тексту, що містяться в короточасній оперативній пам'яті з результатами текстової діяльності.

Відмінність конструктивної текстової діяльності полягає в тому, що зменшується навантаження на сенсорний блок і збільшується навантаження на мнемічний, інтелектуальний та мовленнєво - моторний блоки. Крім того мнемічний блок набуває більшого впливу на результати текстової діяльності завдяки особ-

ливостям змісту довгочасної пам'яті, а саме стереотипів дій, структурних орієнтирів (тексту, моделей текстової діяльності).

Отже, така роль пам'яті обов'язково повинна враховуватися в процесі формування іншомовної текстової діяльності.

Таким чином, текстова діяльність рідною та іноземною мовою мають свої спільні та відмінні риси. Особливості іншомовної текстової діяльності вимагають окремого експериментального дослідження з урахуванням надбань психологів в області вивчення проблем мовленнєвої діяльності, текстової діяльності, логічної, семантичної пам'яті та іншомовних здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М, 1965.
2. Бочарова С.П. Память как базовая функциональная система в структуре деятельности человека-оператора // Психологический журнал. – 1981. – т.2. – №3. – С.3-9.
3. Головнева И.В. Особенности кратковременной памяти в процессе переработки текстовой информации. Автореф. дис... канд. психол. наук. – К., 1988. – 17с.
4. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М.: Наука, 1984. – 268с.
5. Зимняя И. А. Индивидуально - психологические факторы и успешность научения речи на иностранном языке // Иностранные языки в школе, 1970, № 1.
6. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку - М.: "Русский язык", 1989. - 219с.
7. Хомуленко Т.Б. Психологічна характеристика рефлексії та значення пам'яті в ній // Педагогіка та психологія. Зб. наук. пр. – Харків: ХДПУ, 1997. – вип.5. – С.128-133.
8. Хомуленко Т.Б. Развитие высших форм памяти. – Харьков: ХДПУ, 1998. – 222с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

М.С.Журов

Обоснование метода «субъективного» шкалирования и анализ ошибок в его использовании

Вирішення проблем професійного відбору та професійної орієнтації, а також оцінки стану людини відносно особистої норми потребує розробки ефективних методів дослідження, які мають

високу надійність та не потребують багато часу на їх використання. Саме ці якості притаманні новій методиці суб'єктивного вимірювання. Але для її застосування необхідно враховувати ряд вимог, порушення яких робить цю методику недоцільною.

Проведение профессионального отбора, воспитательной работы, процесса обучения и любой другой деятельности всегда связано с получением информации и её обработкой. Во всех случаях возникает проблема оценки полученной информации. Для этой цели вводятся системы измерения контролируемых показателей, выделяются основные и производные единицы измерения. Наиболее сложным этот вопрос является в гуманитарных науках и, в частности, в психологии. Введение тестов и опросников делает систему измерения крайне громоздкой и многомерной. Это очень усложняет сбор необходимой информации, а собранная и обработанная информация остаётся трудно сопоставима в силу того, что нет количественной оценки соответствующей качественной характеристики поведения [1].

Естественно, что всё это создаёт существенные трудности в работе. Введение оценки в баллах не даёт возможности достаточно качественного соизмерения индивидуальных характеристик в силу того, что значимость баллов по различным методам оценки имеет различную ценность. Всё это в целом делает пространство событий, в котором происходит процесс взаимоотношений отношений высоко толерантным. В тоже время, не имея каких-либо тестов или специальных методов психологической оценки поведения окружающей, каждый из нас оценивает ситуацию и предпринимает адекватные ей формы поведения.

Степень ориентации в среде существенно определена точностью оценки ситуации или различностью поведения лиц, составляющих среду окружения. Во всех случаях принцип организации оценки остаётся один у всех, что и позволяет создать единое пространство взаимоотношений отношений с единой системой измерения происходящих событий. Принципы построения этой меры и представляют основу метода «субъективного» шкалирования. Сенсорные восприятия воздействия внешней среды поступают в нервную систему в виде потока электрических сигналов и принципиально нет разницы, каким специфическим рецепторным образованием сформирован этот сигнал. Возникший электрический сигнал-символ характеризуется только своей силой, продолжительностью и частотой смены активного и пассивного состояний (оценка идёт в системе контроля по принципу «сигнал есть – сигнала нет»).

Психофизиологическая природа аналитической деятельности также остаётся одинаковой у всех индивидов, что и позволяет создать единый «язык» распознавания знаковой системы отображения действия окружающей среды и образование стереотипных форм поведения в ней [2,3].

Общность организации системы измерения средового воздействия определяется тем, что у всех лиц, вне зависимости от пола и возраста имеется диапазон чувствительности от некоторого минимума до определённого максимума, в котором и определяются границы приемлемого средового воздействия. Изменение функционального состояния может существенно влиять на границы диапазона восприятия минимальных и максимальных средовых воздействий, но это не нарушает сам принцип структуры отношения средовых условий воздействия. Следовательно, принцип построения меры остаётся прежним.

Так как текущая поступающая информация о средовом воздействии при любых условиях должна быть заключена в пределах границ диапазона различимости её восприятия, в противном случае невозможна организация адекватного поведения, то мера воздействия должна осуществляться оценкой места нахождения альтерирующего воздействия в диапазоне различимости его восприятия. Иными словами конечный результат оценки должен представлять отношение интервала диапазона к воспринимаемой величине сигнала или $((\max - x)/(\max - \min))$, где $\max$ и $\min$ – границы диапазона восприятия, а x – текущее значение воспринимаемого воздействия.

Эта величина оценки всегда заключена в пределах [0;1] или [0;100%]. Размер самой единицы и её долей в различных состояниях у одного индивида и в одном состоянии у различных индивидов может быть различной, но структура её построения остаётся одинаковой. Именно этот принцип организации оценки позволяет сохранить структуру образа взаимоотношений связей средовых стереотипов воздействия вне зависимости от текущего состояния.

В свою очередь контроль за оценкой одинакового по своему характеру воздействию в различных состояниях конкретного человека даёт возможность установить это состояние и указать в какой степени оно отклонено от нормального. Этот приём позволяет сопоставлять допустимые диапазоны средового воздействия и осуществлять их сравнение в абсолютных единицах измерения. Использование субъективной шкалы оценки для установления абсолютного значения воздействующего фактора позволяет осуществить оценку индивидуальной предрасположенности конкретного человека к

определённому средовому пребыванию, что лежит в основе решения двух задач: организации профессионального отбора и составления паспорта профессиональных требований с оценкой уровня пригодности специалиста для его использования в профессиональной деятельности конкретной сложности [4].

Применение метода «субъективного» шкалирования при воздействии стандартных средовых условий, которые измеряются в абсолютных единицах, позволяют получить объективное разрешение ещё одной важной для практической деятельности задачи, а именно, оценку текущего функционального состояния относительно его индивидуальной нормы.

Психофизиологическая обоснованность природы субъективного шкалирования заключается в том, что сенсорные восприятия и построение на их основе языка знаковой структуры распознавания стереотипов средового воздействия основана на принципе сравнения «во сколько раз» предшествующая характеристика влияния отличается от последующей. Наша психика отмечает не абсолютное, а относительное изменение – сравнение идёт по принципу не насколько, а во сколько раз отличаются произошедшие изменения. Фактически оценивание равномерного средового изменения всегда связано с его ростом по геометрической прогрессии.

Функционирование всей сенсорной системы по данному принципу её организации в оценке воздействия средового окружения и построение психофизиологических механизмов адаптивного поведения по принципу изоморфизма и инвариантности определяет тот факт, что возрастание средового аргумента воздействия в одно и то же число раз всегда соответствует одно и то же приращение функции или ощущения и оценки воздействия. Отсюда следует, что когда аргумент меняется по закону геометрической прогрессии, функция меняется по закону арифметической прогрессии.

Благодаря такому принципу организации психофизиологического построения знаковой системы отображения окружающего средового воздействия стереотипные формы адекватного адаптивного поведения остаются инвариантными для любого функционального состояния индивида. Это позволяет организовывать ответное поведение не по внешним параметрам средового влияния, а по соизмеримости текущих индивидуальных возможностей к действующей силе, что объясняет факт различной реакции индивида на одинаковое средовое влияние в различных состояниях. Индифферентный компонент среды при утомлении может выступать раздражающим фактором.

Проведенные в этом направлении исследования показывают, что процесс утомления, как

правило, с одной стороны ведёт к снижению чувствительности, а следовательно и различимости в точности восприятия, а с другой стороны снижение верхней границы восприятия и повышению раздражительности. Таким образом происходит сжатие диапазона восприятия средового воздействия. Перемещение верхней и нижней границ оценочной шкалы в равной степени приближаются навстречу друг к другу, при этом сжимается и зона функционального оптимума. Значение индивидуальной нормы остаётся неподвижным.

Такое поведение границ диапазона восприятия средового влияния так же как и сама оценочная деятельность происходит по выше отмеченной аналитической зависимости — на линейную долю утомления происходит сжатие диапазона восприятия по закону геометрической прогрессии. Этот факт позволяет по потере различимости восприятия устанавливать уровень утомления и давать заключение о допустимости дальнейшей деятельности. Успешность решения данной задачи осуществима на базе использования метода «субъективного» шкалирования без использования объективных методов психофизиологического контроля. В предварительных исследованиях отмечалась прямая корреляционная связь между оценкой работоспособности по методу «субъективного» шкалирования и объективной оценкой на основе психофизиологических методов контроля. Естественно, что метод рассеивания ошибки в первом случае достигает 10% отклонения от объективных психофизиологических показателей, но это наиболее высокая точность оценки по отношению любой из тестовых методик и опросников, используемых в классическом подходе в решении затронутых вопросов.

Построение «субъективных» шкал оценки средовых влияний на индивида требует соблюдения необходимых условий, которые заключаются, прежде всего в том, что при выделении конкретного фактора, характеризующего направленность протекаемого процесса, необходимо определить его дихотомическую противоположность. Таким образом достигается построение координатной оси. Используемые понятия не должны быть дополняющими или частично входящими в выбранное определение, — должна соблюдаться чёткая дихотомия. Сами определения предпочтительно брать однозначно понимаемые.

Примером неудачного выбора понятий для дихотомических шкал и на базе их построения семантического пространства событий, в котором систематизируются политические партии являются шкалы «акцент в социальной политике на права человека — акцент в социальной политике на права государства». Но государство

при его правильной организации призвано защищать права человека. И это одна из составных задач социальной политики государства. Вторая шкала «акцент экономической политики на социальную защищённость с элементом популизма — акцент на политику свободного рынка». По результатам построения второй шкалы следует, что политика свободного рынка является антинародной и действует против социальной защищённости. На основании этих двух шкал при ортогональном их расположении построено семантическое пространство [5]. В данном случае избранные оси не являются дихотомическими построениями и не обладают ортогональностью понятий, а будучи взаимозависимыми они не могут быть использованы для построения двухмерного семантического пространства отображения событий.

Более эффективным в этом отношении является, приведенное в этом источнике, другое семантическое пространство, где одна из осей представлена как «принятие социалистических ценностей — отрицание социалистических ценностей». Здесь полностью соблюдается принцип дихотомии. Однако вторая шкала — «борьба за единый союз — борьба за национальную республику» не обладает дихотомичностью, так как борьба за национальную республику не исключает вхождение этой республики в определённый единый союз. Более того, избранные шкалы не являются ортогональными так как борьба за союз или республику входят в содержание социалистических ценностей. Следовательно и это семантическое пространство построено на псевдодихотомических шкалах и в зависимых друг от друга координатных осях, что делает представленный на их базе анализ несостоятельным.

Такое неудачное использование методики «субъективного» шкалирования существенно дискредитирует её широкое использование в практической деятельности при проведении полевых исследований психологами и социологами. Не менее серьёзное отрицательное влияние на использование метода «субъективного» шкалирования оказывают и теоретические заключения, сделанные на основе представления результатов исследования в неверно построенных пространствах представления событий на базе ошибочных структур «субъективных» оценок. Примером таких заключений является общая модель взаимоотношений типов темперамента и характера по параметрам «реактивность» и «активность» [6].

Полученные теоретические заключения в данном случае противоречат данным теории И.П. Павлова, психофизиологических и нейрофизиологических экспериментальных исследований В. Пенфильда, Г. Мегуна [7,8] и

др. Именно эти факты требуют детального и глубокого представления методики «субъективного» шкалирования.

Основной особенностью построения «субъективной» шкалы оценок и на их основе требуемых пространств представления событий является следующее: любая шкала в своей основе должна иметь дихотомическую природу отражения рассматриваемого процесса или явления. Это объясняется тем, что для сохранения равновесного состояния в организации взаимоотношений необходимо наличие двух противоположных механизмов их регуляции, которые через систему обратных положительных и отрицательных связей позволяют сохранять равновесное состояние [9, 10]. Измерение контролируемых характеристик поведения осуществляется в относительных, безразмерных единицах в долях частей от единицы либо в процентах. Полный диапазон возможных изменений занимает интервал от $[-1]$ до $[+1]$ либо от $[-100\%]$ до $[+100\%]$. «Субъективное» шкалирование не позволяет сравнивать особенности или склонности в выборе поведения и уровень потенциальных возможностей индивидуума, оно только отмечает его состояние в соответствующем средовом пребывании. Сопоставление абсолютных характеристик средового влияния с относительной оценкой в «субъективном» шкалировании позволяет судить только о текущей адекватности выбора формы поведения. Многократный контроль полученной субъективной оценки позволяет установить состояние индивида, в котором он осуществлял оценку средового взаимоотношения и полный диапазон его возможностей, который характеризуется абсолютными значениями размерных единиц (именных), что позволяет сопоставлять сравнение различных индивидуумов по их предрасположенности и адекватности среде пребывания.

Если абсолютная шкала измерения средового воздействия является одинаковой для всех, то «субъективная» шкала измерения носит индивидуальную оценку поведения личности. И эта оценка практически не должна совпадать для заключения, которое делает обследуемое лицо и обследующее лицо, более того, реальная характеристика может отличаться как от первой так и от второй оценки. Этот факт позволяет на базе метода «субъективного» шкалирования ввести меру ошибки и оценку эффективности суждения, если представить результаты трёх оценок в трёхмерном пространстве отображения – «индивидуальная оценка – экспертная оценка – реальная оценка». Естественно, что каждая из этих шкал имеет дихотомическую структуру так как любая оценка может быть связана с завышением либо с занижением значимости оцениваемых

характеристик. Степень ошибки тем больше, чем средовое воздействие находится ближе к предельным границам диапазон допустимой различимости восприятия.

Границы применимости метода «субъективного» шкалирования и его эффективность существенно расширяется при одновременном использовании абсолютных шкал оценки средового воздействия либо его полного вербального описания.

Одним из достоинств метода «субъективного» шкалирования является систематизация вербализированной оценки степени средового воздействия и внесения в эти понятия количественных характеристик. Построение двухмерных и трёхмерных пространств отображения контролируемых событий на основе ортогонального размещения дихотомических шкал «субъективной» оценки позволяет получать новые независимые дихотомические шкалы, которые опосредуют предшествующие оценки. Данные шкалы являются диагоналями, соединяющие вершины используемых двух и трёхмерных пространств отображения наблюдаемых событий и могут выступать как самостоятельные образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буреш Я., Бурешова О., Хьюсман Д.П. Методика и основные эксперименты по изучению мозга и поведения. – М.: «Высшая школа», 1991. 398 с.
2. Поляков Г.И. Проблема происхождения рефлекторных механизмов мозга. – М.: Медицина, 1964. 442 с.
3. Александров Ю.А., Шевченко Д.Г., Александров И.О. Основы психофизиологии. – М.: «Инфра-М», 1998. 430 с.
4. Судаков К.В. Основы физиологии функциональных систем. – М.: Медицина, 1983. 371 с.
5. Петренко В.Ф., Митина О.В. Психосемантический анализ динамики общественного сознания. Смоленск. Изд-во Смоленского гуманитарного университета, 1997. 212 с.
6. Елисеев О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности. Псков, изд-во: Псковский областной инст. усовершенств. учител., 1994. 280 с.
7. Пенфильд В., Робертс Л. Речевые механизмы мозга. – Л.: Медицина, 1964. 263 с.
8. Мегун Г. Бодрствующий мозг. – М.: Изд. Мир, 1965. 209 с.
9. Анохин П.К. принципиально новые вопросы общей теории функциональных систем – М.: Наука, 1971. 61 с.
10. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. – М.: Просвещение, 1985. 319 с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

Ю.В.Заблудовська

Саморегуляція особистості: теоретичні і методичні аспекти досліджень

Саморегуляція - системно організований процес психического ініціювання, строительства, поддержки и управления всеми видами и формами внешних и внутренних действий, направленных на достижение целей личности.

Саморегуляція - часть персональной структуры и состоит из четырех компонентов таких как: эмоциональный, мотивационный, познавательный, регуляция воли.

Саморегуляція має три основні сфери функціональної направленості: поведінку, здоров'я і діяльність.

Реальна потреба в розвиненій психологічній науці особливо помітна сьогодні, під час корінних змін, коли нестійкість економічних і політичних процесів торкнулася психіки кожного з нас. Тому пошук перенесений із зовнішнього на внутрішній план, тобто людина шукає опору до своєї повноцінної життєдіяльності і самореалізації у своєму внутрішньому світі, у збалансованості своєї особистості, поведінки. Інакше кажучи, якщо у сьогоднішніх умовах існування людина не може виступати суб'єктом політичних і економічних звершень, компенсаторно вона прагне бути суб'єктом своїх власних досягнень у власному внутрішньому світі. Маючи семирічний досвід вивчення проблеми саморегуляції у психології, автор може з повною впевненістю підкреслити, що дана галузь цієї науки надзвичайно слабо висвітлена, тому цілком обґрунтовано приділити проблемі саморегуляції більш пильну увагу.

Проблема саморегуляції широко опрацьовується як у контексті загальної (О.А.Конопкін, Б.Ф.Ломов, В.А.Моляко, Г.С.Нікіфоров), так і у віковій психології (К.А.Альбуханова-Славська, А.І.Висоцький, В.А.Комогоркін, В.К.Котирло, Н.С.Лейтес, В.І.Селеванов, Я.Я.Чебикін і ін.).

Особливу трудність у вивченні психологічних аспектів саморегуляції обумовлює тягар уявлень буденної свідомості про це явище, поза тим теоретичні і емпіричні матеріали надані в літературі носять фрагментарний характер.

Серед різноманітних напрямків вирішення вказаної проблеми досить широко представлені так званий традиційний напрямок, в якому аналізується зв'язок між окремими психічними функціями, як показниками саморегуляції поведінки та діяльності людини, властивостями нервової системи та темпераменту. В ме-

жах цього напрямку існують два суттєво різних між собою підходи. Перший, традиційний, оцінювальний, особливістю якого є встановлення жорстких та лінійних залежностей між показниками саморегуляції. Обмеженість цього підходу в тому, що отримані факти, які характеризують окрему типологічну обумовленість певного аспекту діяльності і не можуть бути доведенням типологічної обумовленості ефекту діяльності як інтегрального показника саморегуляції в цілому.

Інший, структурно-функціональний підхід, відрізняється від традиційного тим, що включає принципово інші методологічні та методичні основи. Особливістю цього підходу є також визнання можливості вдалої саморегуляції, пристосування людей до вимог дійсностей з різними ступенями прояву властивостей нейро- та психодинаміки. Це особливо яскраво довели дослідження по типологічно обумовленому стилю діяльності, виконанню у лабораторіях Є.А.Клімова, В.С.Мерліна, К.М. Гуревича. Разом з тим в межах концепції індивідуального стилю діяльності було виявлено, що успішність пристосування поведінки, діяльності людини до вимог дійсності може здійснюватися не тільки за допомогою відпрацьованих індивідуально-типологічних прийомів та засобів, але й за рахунок природної саморегуляції, яка виражається в різних видах функційних відносин, у певній компенсації.

Певна річ, не можна не погодитися, що саморегуляція настільки містке і мало вивчене явище, що досить складно однозначно його визначити. З погляду автора, для повної детермінації поняття саморегуляції необхідно звернутися до сфер її застосування. Виділяються три сфери:

- поведінка - саморегуляція поведінки характеризується специфічною активністю, спрямованою на співвіднесення поведінки особи до вимог ситуації, і очікуваннями інших людей;
- стан здоров'я - досягнення мети особи без негативних наслідків для її самопочуття;
- професійна діяльність - забезпечення надійності.

Таким чином, акцентується увага і на зовнішній, і на внутрішній детермінованості саморегуляції, на її функціональній спрямованості.

Тобто саморегуляція - це системно організований процес з ініціації, побудови, підтримки і управління усіма видами і формами зовнішньої і внутрішньої активності, які спрямовані на досягнення цілей, поставлених суб'єктами.

Наступним моментом у розгляді саморегуляції є її структура. З точки зору автора, для наочного зображення структури психічної са-

морегуляції може бути застосована схема Русалова В.М. (мал. 1.):

Мал.1

AB - вольовий компонент саморегуляції;

BC - емоційний;

CA - пізнавальний.

Центральним компонентом є сфера мотивації.

У психіці не може бути ізольованих психічних процесів, властивостей, станів - тому вершина цього трикутника А, В, С - це точки перетинання компонентів психічної саморегуляції. Мотиваційна сфера центральна, бо вона є стрижнем саморегуляції, тим стимулом, який з'єднує і спрямовує прояви всіх компонентів саморегуляції.

Вольовий компонент саморегуляції (грань АВ) проявляється у наступному:

1. Регуляція параметрів дії (темп, швидкість, сила, тривалість і інші).

2. Регуляція фізіологічних і психічних процесів:

а) гальмування неадекватних процесів, перш за все емоційних, або їх проявів, і активізація необхідних процесів;

б) організація психічних процесів.

Початковою сходиною для емоційного компоненту саморегуляції (Грань ВС) є оволодіння суб'єктом емоціональними функціями, тобто їх усвідомлення, вербалізація, що можливо тільки при наявності мовного мислення.

Емоційна корекція поведінки характеризується «.. приведенням загальної спрямованості і динаміки поведінки у відповідність до розуміння тої ситуації і дій для суб'єкта, що відбуваються в ній, для задоволення його потреб і інтересів, до реалізації його ціннісних установок». По мірі розвитку емоційної сфери дитини, емоційна саморегуляція здвигается від початку ближче до кінця діяльності, набуваючи характер « передбачення». (Русалов В.М.).

У психологічному плані можна говорити, по меншій мірі, про чотири групи факторів, що характеризують мотиваційну сферу саморегуляції, кожний з яких може бути притаманний людині в різному ступені. Першу групу складають фактори, що характеризують певні властивості особистісної мотивації і такі, що

впливають на протікання процесів саморегуляції людини. Друга група факторів характеризує умови і причини, через які людині необхідно відрегулювати свою мотивацію. Третя група факторів характеризує ті чи інші засоби, які людина вибирає для саморегуляції. Четверта група факторів характеризує результати, тобто ефект цієї саморегуляції.

Якщо особа є суб'єктом регуляції мотивації, то об'єктом подібної регуляції виступають спонукання і мотиви, різні аспекти мотивації, різноманітні мотиваційні процеси і стани.

До проблеми пізнавальної саморегуляції можна підійти базуючись, з одного боку, на роботі В.В.Очеретяного «Индивидуальное сознание и адаптация личности в критической ситуации», де він розглядає адаптацію не як процес простого пристосування до навколишнього середовища, а як взаємодію особи і середовища (адже саморегуляція є одним з шляхів адаптації у критичній ситуації). Причому, адаптація не вичерпує всього обсягу взаємодії особи і середовища, а є умовою такої взаємодії, значення якого для поведінки зростає пропорційно суб'єктивній складності ситуації. Саме вибір стратегії у складній ситуації і поточного регулювання стратегії поведінки є умовою ефективної життєдіяльності суб'єкта. В той же час для вибору і регулювання стратегії поведінки людині необхідна достатня кількість знань, орієнтація в них і регуляція їх використання.

З іншого боку до пізнавальної саморегуляції підходить Г.Д.Чистяков у своїй статті «Развитие саморегуляции и понимания в школьном возрасте», де саморегуляції відводиться роль «диригента» в тій кількості частин інформації, що сприймаються розрізнено, для отримання логічно з'язаного оповідання.

Особливий акцент слід зробити на місці саморегуляції у структурі особи. З цієї точки зору цікавий підхід Століна В.В.: для нього функцію саморегуляції виконує самосвідомість і носить характер скоріше зворотного зв'язку і проявляється на всіх трьох рівнях особи: на органічному, на індивідуальному і на особистому.

Зворотний зв'язок про власну активність, що припускає самовиділення і облік тих чи інших сторін цієї активності, є найсуттєвіша характеристика живих організмів. У процесі життєдіяльності у організмів формується деяка стабільна психічна освіта - образ самого себе (схема тіла), що дозволяє йому більш адекватно і ефективно діяти. Ясно, що діє, живе не схема, а тіло, що відобразило себе у своїй схемі. Подібним чином можна розмірковувати і стосовно до людського індивідуума, сутність якого криється в його соціальних, а не біологічних відносинах. Людина діє, і, діючи, вона

неминуче повинна пізнавати себе також, як вона пізнає своє оточення. Ця діяльність стає в тій мірі можлива і в тій мірі людською, в якій у індивіда формується адекватний його суспільному і діяльному способі існування образ самого себе.

Схожість схеми тіла і феноменального «я» - це схожість їх функцій. Ясно, що феноменальне «я» виникає не одразу, не автоматично з народженням людини, а у складному процесі розвитку самого суб'єкта.

Відповідно, існує образ «я - реального» і «я - ідеального», тобто яким індивід бачить себе в теперішній момент і як хотів би себе бачити. Ці образи відображають явище кристалізації у свідомості і самосвідомості стандартів і орієнтирів, у відношенні до яких індивід визначає себе. Якщо поняття рівня очікувань і рівня домагань відображають цільову структуру індивіда, то поняття ідеального і реального «я» відноситься вже до самих цих уявлень, виражених у особистих рисах. Система уявлення про себе містить різні варіанти ідеальних «я» - минуле я, майбутнє я. Кожний з «я образів», в свою чергу розташований в двох інших суб'єктивних просторах - афективному (основне: оцінка, сила, активність) і денотативному (моральність, ідеалізм - реалізм, зрілість).

Минуле, сучасне і майбутнє «я» не лежать на одній осі, вони складають три незалежних виміри тобто - сучасне не виводиться з минулого, а майбутнє не є екстраполяція сучасного.

Саморегуляція на вищій сходинці розвитку особистості набуває нову сутність, нове значення - самовдосконалення. Таким чином, саморегуляція - це той шлях особистості від «Я» - реального до «Я» - ідеального.

Цілий ряд робіт присвячений вивченню особливостей саморегуляції у дитячому віці, який, у відповідності до концепції Л.С.Виготського, є сенситивним для формування довільності, і, відповідно, можна припустити, що саморегуляція у різні вікові періоди буде мати свої особливості прояву, в залежності від ступеня сформованості її чотирьох компонентів. Як згадувалося вище, до структури саморегуляції входять різні компоненти: емоційний, волевий, когнітивний і мотиваційний. Рівень розвитку кожного з компонентів відповідно відрізняється у різних вікових періодах. Статеві різниці у проявах саморегуляції очевидні, переконливим доказом цього служать різниці у нормі показників емоційності і тривожності для чоловіків і жінок. Проте, цей аспект проблеми вивчений недостатньо.

Отже, щоб підбити підсумок, можна виділити наступне:

саморегуляція

- має структуру, що складається з чотирьох компонентів, які можуть бути підставою до побудови дослідницької моделі;
- входить до структури особистості, проявляється на всіх її рівнях;
- залежить від статеві-вікових особливостей;
- має три основних сфери функціональної спрямованості: діяльність, поведінка, стан здоров'я.

У відповідності до виділених теоретичних аспектів проблеми саморегуляції можна окреслити і певний напрям методологічних аспектів дослідження. Це, в першу чергу, стосується визначення напрямів аналізу проблем, задач, які можуть бути вирішені та їх методичного забезпечення.

В першу чергу, це стосується досліджень емоціональних і когнітивних компонентів саморегуляції, визначити, як залежить спрямованість особистісної саморегуляції від особливостей цих елементів.

Не менш важливим виступає аналіз проявів особистісної саморегуляції у статеві-вікових особливостях.

І, певна річ, одною з початкових задач є розробка програми тренінгу ефективності особистісної саморегуляції - це практична задача (навчання навичкам саморегуляції).

На сьогоднішній день найбільший попит на психологічні дослідження проявився на базі шкільної освіти, тому метою дослідження стало комплексне вивчення особливостей функціонування особистісної саморегуляції в учбовій діяльності.

Організація дослідження з необхідністю вимагає метод вікових зрізів, емпіричні методи, такі як: спостереження, діагностика емоційної стійкості-нестійкості, цілеспрямованості, імпульсивності, впевненості у спілкуванні, потреби у досягненнях, особистісної спрямованості, полезалежності-полenezалежності.

З нашої точки зору, саме такі теоретичні і методичні напрями дослідження дають можливість поглибити уявлення про особисту саморегуляцію, її вивчення і корекцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбуханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности // Проблемы психологии личности. М., 1982.
2. Баканов Е.Н. Исследование генезиса волевого действия: Дис. ...канд. Психол. Наук. М., 1979.
3. Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития. М., 2000.
4. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков. М., 1972.

1. Выготский Л.С. Собр. соч. Т.3,5. М., 1983.
2. Высоцкий А.Н. Возрастная динамика волевой активности школьников // Вопросы психологии волевой активности личности и коллектива. Рязань, 1984.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. М., 1995.
4. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. М., 1998.
5. Ильин Е.П. Психология воли. СПб., 2000.
6. Калинин В.К. Воля, эмоции, интеллект // Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности: Тез. Всесоюз. конф. молодых ученых. Симферополь, 1983.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
8. Психология личности. Тесты, опросники, методики. М., 1995.
9. Столин В.В. Самосознание личности. М., 1983.
10. Файзуллаев А.А. Мотивационная саморегуляция. Ташкент, 1987.

Надійшла до редакції 02.10.2000 г.

Н.Е.Завацкая

Патопластическая роль ведущих личностных тенденций при употреблении опия

Експериментально-психологічними методами обстежено 80 підлітків, вживаючих опій. За допомогою метода СМІЛ з'ясували, що більшість підлітків, вживаючих опій, мають подібні психологічні профілі, які відображають гіпертимно-нестійкі риси особистості. Методом Розенцвейга виявлено високий рівень агресивності. Методом Басса-Даркі з'ясували, що у підлітків має місце фізична агресія, негативізм. Ключові слова: підлітки, опій, негативізм, агресивність, гіпертимно-нестійкі риси особистості.

Подростковый период сопровождается бурной физиологической и психологической перестройкой [2]. Импульсивность и эмоциональность подростков может привести к употреблению наркотиков [1]. Применение экспериментально-психологических методов позволяет глубже изучить личностные особенности подростков, способствующие их наркотизации, что в свою очередь обуславливает более адекватное и своевременное воздействие методами психологической коррекции для укрепления морально-нравственных установок подростка [4].

В ходе исследования с помощью метода СМІЛ проанализирован личностный профиль восьмидесяти подростков, употребляющих опиоиды.

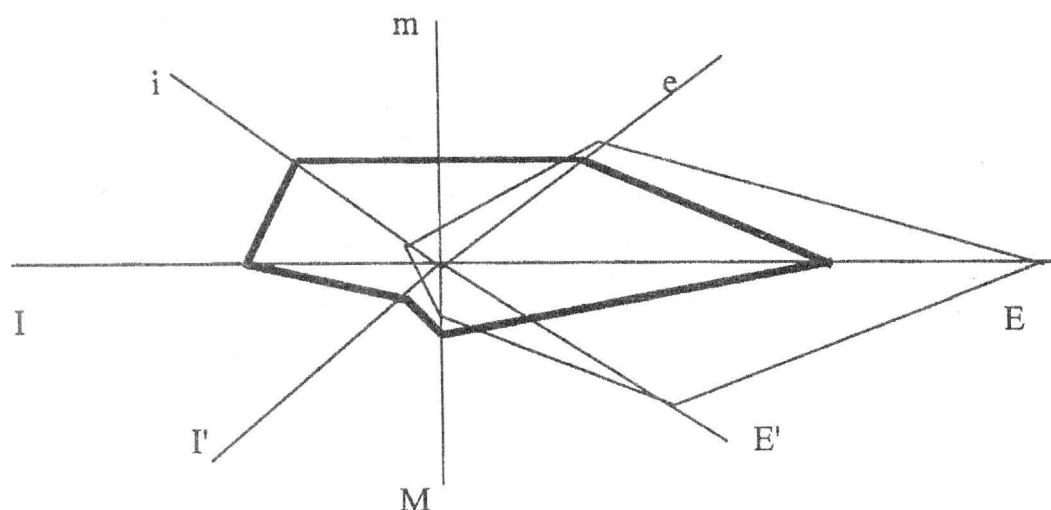
Исследуемые нами подростки изготавливали препараты опия кустарным способом, собирая млечный сок из надрезов головок незрелого мака, экстрагируя опий с помощью органических растворителей из маковой соломы или отваривая данную солому в виде кашицы.

У 45 из 80 исследуемых (56,3%) четвертая шкала была расположена выше 80Т, что отражало наличие психопатических черт характера у подростков. Клинические данные соответствовали профилю импульсивной личности, не склонной продумывать свои поступки. С выраженной тенденцией противодействовать внешнему давлению, опираясь лишь на эмоции, игнорируя здравый смысл. Реакции данной личности протекают на поведенческом уровне в виде протеста агрессивности. Испытуемые с указанными вариантами профиля стремились к независимости и самостоятельности, не подчинялись общепринятым нормам поведения и морали. Морально-нравственный уровень подростков во многом зависел от социального, в том числе, микросоциального окружения.

У 7 исследуемых (8,7%) также отмечался пик по четвертой шкале, однако он располагался выше 70Т, у 3 из 80 подростков (3,7%) пик по шкале «четыре» располагался выше 65Т. У этих подростков психиатр отмечал акцентуацию, что соответствовало данным Л.Н.Собчик (2000г.). У 12 из 80 исследуемых (15%) пик отмечался по девятой шкале и располагался выше 70Т. У 7 из 80 (8,7%) пик отмечался по шестой шкале и также располагался выше 80Т. У 6 из 80 исследуемых (7,5%) пик выше 65Т отмечался по восьмой шкале. У этих подростков психиатрами была отмечена акцентуация личности, что соответствовало данным Л.Н.Собчик [4].

У 20 из 80 подростков (26,6%) значительно выше других шкал располагались три шкалы: «четвертая», «восьмая» и «девятая».

Схематически профиль выражался следующим образом '4 8 9 - /0 (здесь и далее профиль кодируется по Хатэуэю). У 49 из 80 подростков (61,2%) отмечалось сочетание пика по четвертой с пиком по девятой шкале, что схематически отражается следующим образом '4 6 9 - /0. При этом у 58 из 80 (72,5%) отмечалось сочетание высоких показателей по четвертой и девятой с низкими показателями (ниже 40Т) по нулевой шкале. Данное сочетание было весьма неблагоприятным и отражало высокую возбудимость, конфликтность и импульсивность подростков. Сочетание высоких показателей по шкале «четыре» с низкими по

— - употребляющие опий
 — - без вредных привычек

шкале «нулевой» клинически соответствовало неразборчивости в контактах и огрублению личностных реакций.

У 11 из 80 подростков (13,8%) отмечался пик по шкалам «четвертая», «восьмая» и «шестая». Клинически у этих подростков отмечался нешаблонный подход к решению проблем. Четыре из них обладали высоким интеллектом и нетрадиционно подходили к восприятию окружающего, при этом три из них хорошо рисовали, а один писал самобытные талантливые стихи. У пяти человек интеллект был на среднем уровне. Эти лица имели недостаточный самоконтроль, и окружающая среда влияла на них отрицательно. Их нешаблонность поведения выражалась в делинквентности, которая привела к употреблению опия.

46 из 80 испытуемых (57,5%) имели низкие показатели по второй шкале (4 6' 8 9 - / 0 2). Сочетание акцента по стеническим шкалам с низкими показателями второй шкалы клинически проявлялись в активности, беспечности при отсутствии критичности и самоконтроля.

У 51 из 80 подростков (63,7%) отмечались не только низкие показатели по нулевой шкале, но и им соответствовали низкие показатели

по седьмой шкале. Данный профиль кодировался следующим образом 4 6' 8 9 - / 0 7. Сочетание пиков по шкалам стенического ряда с низкими показателями по седьмой шкале отражали отсутствие осторожности в поступках, эгоцентризм, отсутствие щепетильности в вопросах морали, грубость, конфликтность, жестокость, снижение способности к сопереживанию.

У всех 9 исследуемых нами девушек выявлены низкие показатели по пятой шкале, что указывало на их огрубление и мужеподобность.

Для более детального изучения личностного реагирования подростков в состоянии эмоционального напряжения (ситуации фрустрации) применялся метод С. Розенцвейга.

80 подростков употребляющих опий и 40 подростков без вредных привычек были обследованы по методу Розенцвейга, адаптированному в институте им. В.М.Бехтерева. Результаты обследования приведены в таблице 1.

Как видно из таблицы 1 у подростков, употребляющих опий враждебность (показатель E), требование, чтобы кто-либо другой изменил ситуацию (показатель e) отмечается выше, чем в группе подростков без вредных

Табл.1.

Сравнение показателей реакции на фрустрацию у подростков, употребляющих опий, с показателями подростков без вредных привычек

Группы	Показатели								
	E'	E	e	I'	I	I	M'	M	m
Употребляющие опий	*4,5 ±1,2	*12,1 ±3,4	3,5 ±1,5	*0,1 ±0,05	*0,1 ±0,05	*0,4 ±0,1	2,9 ±0,8	1,2 ±0,5	*0,1 ±0,01
Без вредных привычек	1,66 ±0,8	7,2 ±2,3	3,1 ±0,7	0,8 ±0,4	3,5 ±0,9	2,5 ±0,7	3,4 ±1,2	1,3± 0,2	0,5± 0,1

* - Статистически достоверные различия ($p < 0,01$).

привычек. У обследуемых, употребляющих опий, также отмечается увеличение показателя E' , свидетельствующего о том, что испытуемым всячески осуждается внешняя причина, вызвавшая фрустрацию и подчеркивается ее выраженность. Чувство вины, напротив, у подростков, употребляющих наркотики, значительно менее выражено, чем у подростков, без вредных привычек и приближается к 0 (показатели $I'; I$). У испытуемых нет потребности найти конструктивное решение конфликтной ситуации, либо в форме принятия на себя обязанности разрешить ситуацию, либо уверенности в том, что время и ход событий приведут к ее разрешению (показатели i, m).

Показатели M, M' , отражающие оценку препятствий как незначительные, направленные на защиту своего «Я», в основной и контрольной группах существенно не отличались ($p > 0,1$).

При графическом изображении фрустрационной толерантности весьма наглядны различия в агрессивности и признании себя виновным у подростков, употребляющих и не употребляющих опиаты (рис.1).

При построении диаграммы выбирались две независимые ортогональные оси. Вертикальная ось отражала ответы по признаку «отношение к фрустрации». На горизонтальной оси откладывались ответы по признаку «направление реакций». При построении диаграммы использовались принципы, предложенные Л. А. Калинин (1980 г.)

Диаграмма демонстрирует значительное различие в личностном реагировании на фрустрацию подростков, употребляющих и не употребляющих опий за счет значительного удлинения векторов E, E' и уменьшения векторов m, i, I, I' у подростков, употребляющих опий, в сравнении с векторами у подростков без вредных привычек, что свидетельствует о значительной импульсивности, агрессивности испытуемого во фрустрационной ситуации и об отсутствии претензий к себе (векторы I, I' значительно уменьшены).

Дополнительная информация о поведении испытуемых, позволяющая оценить специфику фрустрационных реакций по соотношению величин отдельных факторов, была получена с помощью следующих индексов:

индекса «направленности агрессии» – E/I ;

индекса «трансформации агрессии» – E/e ;

индекса «решения проблем» – i/e .

Данные индексов отражены на таблице 2.

Как видно из таблицы 2 у подростков, употребляющих опий, выше значение индекса направленности агрессии и индекса трансформации агрессии, в сравнении с индексами подростков без вредных привычек, что свидетельствует об усилении «деструктивной агрессии» и менее выражено значение индекса решения проблем, что свидетельствует о меньшей приспособленности подростка в сравнении с подростками без вредных привычек.

В подростковом периоде согласно литературным данным [5] отмечается наибольшая агрессивность в сравнении с другими возрастными периодами, а у лиц с делинквентным поведением агрессивность возрастает еще больше.

По определению большинства авторов агрессивность – готовность к агрессивным действиям в отношении другого, а агрессия – намеренные действия, направленные на причинение ущерба человеку или животному [3].

При исследовании 80 подростков, употребляющих опий, 88% исследуемых набрали высокий балл по шкале 1 – «физическая агрессия» (7-8 из 10 баллов), 59% – по шкале 2 – «косвенная агрессия» (4 из 5 баллов), 51% – по шкале 3 «раздражение» – (6-7 баллов из 8). 81% по шкале 4 – «негативизм» (6-7 из 11), 79% по шкале 5 – «обида» (7-9 из 13), 64% по шкале 7 – «вербальная агрессия» (6-7 из 10). Шкалы 1,2,3,7 отражают высокий индекс агрессивных реакций.

Пример.

Подросток N, 14 лет опиоиды употребляет в течение 7 месяцев.

Подросток растет в неполной семье. Отец ушел из семьи 6 лет тому назад. С этого времени прекратил общение с бывшей женой и сыном. Мать – женщина неуравновешенная, с холерическим темпераментом, занимается мелким бизнесом, часто бывает в длительных командировках. Удачные сделки заканчиваются «сабантуями» с употреблением алкоголя. Во время отъезда подросток остается с бабушкой, которая внука, безусловно, любит, заботится о его питании, опрятности, но в его внутренний мир проникнуть не пытается, ничего не знает о его вкусах, увлечениях. Мать и бабушка не позволяют друзьям испытуемого приходить к ним в дом, т.к. по их словам подростки создают много шума и разлаживают нормальный быт семьи.

Табл. 2

Группы	Показатели		
	E/I	E/e	i/e
Употребляющие опий	121	3,6	0,1
Без вредных привычек	2,06	2,4	0,8

Взрослые всегда были очень рады, когда ребенок после завтрака убежал из дома и приходил только к ужину. Бабушка иногда ворчала, что малыши остаются без обеда, что может привести к болезням желудка. Но если мальчик весь день сидел дома, то он начинал всем мешать. Испытуемый с детства не знал чем себя занять. Он не любил ни читать, ни мастерить. У него не было увлечений. Испытуемый легко вливался в компании, с удовольствием «болтался» с ними по улицам. Если все дрались, то и он дрался, все пробовали спиртное – и он пробовал, все попробовали уколоть самодельные опиоиды – и он попробовал. В тот первый раз он чувствовал лишь радостное возбуждение. Дома никто ничего не заметил. Общее употребление опиоидов создало видимость сплочения и общей тайны. Через неделю вновь сделали внутривенные инъекции опиоидов. Но если в первый раз его угощали более взрослые ребята, в этот раз предупредили, что он должен платить. Деньги украл у матери. Воровал не в первый раз. Дважды, поймав на воровстве, мать избивала его. Побой воспринимал как справедливую кару. Однако угрызений совести из-за воровства не испытывал. В тот раз безнаказанно украв деньги и введя наркотик, испытывал состояние близкое к блаженству. Чувствовал себя взрослым и сильным. В дальнейшем впрыскивал наркотик нерегулярно, в том случае, если мог достать деньги, в общей сложности раз 8-9 за 7 месяцев. В течение последнего месяца стал испытывать зависимость от наркотика. В его отсутствии настроение подростка ухудшалось, становился злобным, всеми недовольным. Легко раздражался, грубил. Толкнул бабушку так, что она чуть не упала. Не выполнял просьбы матери. Игнорировал замечания учителей. Срывал уроки. Дерзил учителям. Швырнул в молодую преподавательницу книгой. Избил более младшего школьника. Издевался над девочкой, имеющей физический недостаток. Возмущаясь, хлопал дверями, сквернословил. Все чаще стал поступать наперекор учителям, матери, бабушке. Все чаще вступал в бессмысленный спор по любому пустяку. Все большее удовольствие испытывал от драк. Шутки начали носить грубый, непристойный характер. Неоднократно он испытывал ярость, круша все вокруг. Ярость носила беспричинный характер, внезапно начиналась, по окончании припадка не все помнил о происшедшем. Недоброжелательно стал относиться к окружающим, все больше людей стали раздражать его, ему казалось, что с ним поступают несправедливо, над ним насмехаются. Зависть и ненависть доминировали среди его чувств. Мать сравнивала его с пороховой бочкой, которая все время взрывается. Мать отме-

чала, что он очень изменился. Прежде был ленивым, бездельником, легковесным, но добродушным, общительным, отходчивым, поделчивым. В последнее время стал злобным, грубым и циничным.

При исследовании подростка с помощью опросника Басса-Дарки выявлены акценты по шкалам физическая агрессия, негативизм, обида.

Для изучения межличностных отношений подростков, употребляющих опий, использовали метод незаконченных предложений. Выбор данного метода обуславливался его простотой, доступностью, малой затратой времени и вместе с тем информативностью.

При исследовании пациентов с помощью метода незаконченных предложений выявлялись особенности отношения обследуемых к матери, отцу, семье в целом и знакомым, лицам противоположного пола, отношение к самому себе, к будущему и др.

У подростков в 85% случаев выявлено циничное отношение к лицам противоположного пола, 83% – равнодушие и формальность по отношению к родителям, в 74% случаев – ложный коллективизм и стремление к лидерству в вопросах, касающихся друзей и знакомых. В 83% случаев у испытуемых не было цели, они не задумывались о будущем, жили сегодняшним днем. Ответы в 64% носили дурашливый характер с налетом эйфории. В 66% ответов доминировала агрессия, в том числе и физическая по отношению к окружающим, в 52% случаев отмечалось строптивое, негативное отношение. В 61% ответов доминировали обида и подозрительность.

Таким образом, при экспериментально-психологическом исследовании подростков, употребляющих опиоиды, обращает внимание ряд факторов:

1. Большинство подростков, употребляющих опий, имеют подобные профили СМЛ (4 6' 8 9 - /1 2 0).

2. Данные профили демонстрируют гипертимно-неустойчивые черты личности испытуемых, что клинически подтверждается психиатрами.

3. Метод Розенцвейга продемонстрировал экстрапунитивную направленность реакций подростков, употребляющих опий.

4. Метод Басса-Дарки позволил уточнить вариант агрессивности. По нашим данным у подростков, употребляющих опиоиды, преобладала физическая агрессия, негативизм и обида.

5. С помощью метода незаконченных предложений у подростков обнаружено отсутствие устремлений в будущее и безразличие к настоящему.

ЛИТЕРАТУРА

1. Личко А. Е., Битенский В. С. Подростковая наркология: Руководство. - Л.: Медицина, 1991. - 304 с.
2. Максимова Н. Ю. Підліток і наркотики// Практична психологія та соціальна робота - № 7 - 1999, с. 19-21.
3. Реан А. А. Психология изучения личности - СПб, 1999. - 288с.
4. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. -М.: ИПП-ИСП, 2000. - 512 с.
5. Шабанов П. Д. Руководство по наркологии - СПб, 1999. - 352 с.

Надійшла до редакції 02.10.2000 г.

Е.В.Заука

Определение количества букв в словах как способ развития внутреннего плана действий школьников

Запропоновано 27 вправ з суміщенням двох дій: артикулювання (чи слухання) фраз та підрахунок і називання кількості літер в словах. Для розвитку мислення старшокласників.

Внутренний план действий (ВПД), или способность совершать действия «в уме», без внешних перемещений объектов и без зрительной опоры на их образы – одна из важнейших и фундаментальных особенностей развитого интеллекта. Наряду с учебной деятельностью в школе, формированию ВПД детей способствуют специальные игры и упражнения, входящие в игровой тренинг познавательных процессов [1-4]. В настоящей статье предлагается еще одна серия упражнений, основу которых составляют действия по произнесению фраз с одновременным определением и называнием количества букв в словах.

Перечислим сперва сами упражнения, рекомендуемые для школьников 6-10-х классов, а затем опишем правила их проведения.

1. Произнося любую фразу, например: «Вчера я ходил в кино», игрок должен после каждого озвученного слова сразу же называть количество образующих его букв, и тогда получится: «Вчера-пять-я-одна(или один)-ходил-пять-в-один-кино-четыре.» Фразы могут быть различные – как произвольно строящиеся детьми (например, рассказ о том, как они провели ближайшее воскресенье), так и строки ранее заученных ими стихотворений. По договоренности игроков устанавливается верхний

предел количества букв в словах (например, 7 или 8), до которого количество букв называется конкретным числом, а после которого вместо числительного употребляется слово «много». И тогда фраза «Строить предложения с называнием числа букв – дело трудное» произносится так: «Строить-семь-предложения-много-с-один-называнием-много-числа-пять-букв-четыре-дело-четыре-трудное-семь».

2. Произнося фразы, игрок называет количество букв не в каждом слове, а лишь через одно, т.е. после первого, третьего, пятого и т.д. слов. И тогда приведенные выше фразы должны быть озвучены так: «Вчера-пять-я-ходил-пять-в-кино-четыре» и «Строить-семь-предложения-с-один-называнием-числа-пять-букв-дело-четыре-сложное». По договоренности игроков очередность «через одно» соблюдается либо в пределах лишь одного предложения (и тогда в новом предложении надо называть число букв в первом слове, даже если в предыдущем предложении количество букв было названо после последнего слова), либо в пределах всего высказывания – целого блока предложений (и тогда в указанном случае в новом предложении надо называть число букв не в первом, а во втором слове).

3. Произнося фразы, игрок после каждого озвученного слова называет количество образующих его слов (вместо букв). И тогда получится: «Вчера-два-я-один-ходил-два-в-ноль-кино-два» и «Строить-два-предложения-пять-с-ноль-называнием-пять-числа-два-букв-один-дело-два-сложное-три».

4. Постоянное чередование: в первом предложении надо называть количество букв, во втором – количество слогов. Например: «Это кто здесь притаился? Прошу вас, ответьте!» произносится: «Это-три-кто-три-здесь-пять-притаился-много. Прошу-два-вас-один-ответьте-три».

5. Постоянное чередование: в первом слове надо называть количество букв, во втором – количество слогов и т.д. По договоренности, этот порядок соблюдается либо в пределах всей фразы, либо в пределах лишь одного предложения. И тогда: «Это-три-кто-один-здесь-пять-притаился-четыре». После слов, стоящих лишь из одной согласной, называется число «ноль».

6. Произнося фразы, игрок называет лишь количество согласных букв в каждом слове (включая в них, по договоренности, также й, ь, ъ). И тогда: «Это-один-кто-два-здесь-четыре-притаился-пять». (Заметим, что называние количества гласных букв не образует самостоятельного упражнения: оно тождественно определению количества слогов в слове).

7. Постоянное чередование: в первом слове называется количество согласных букв, во